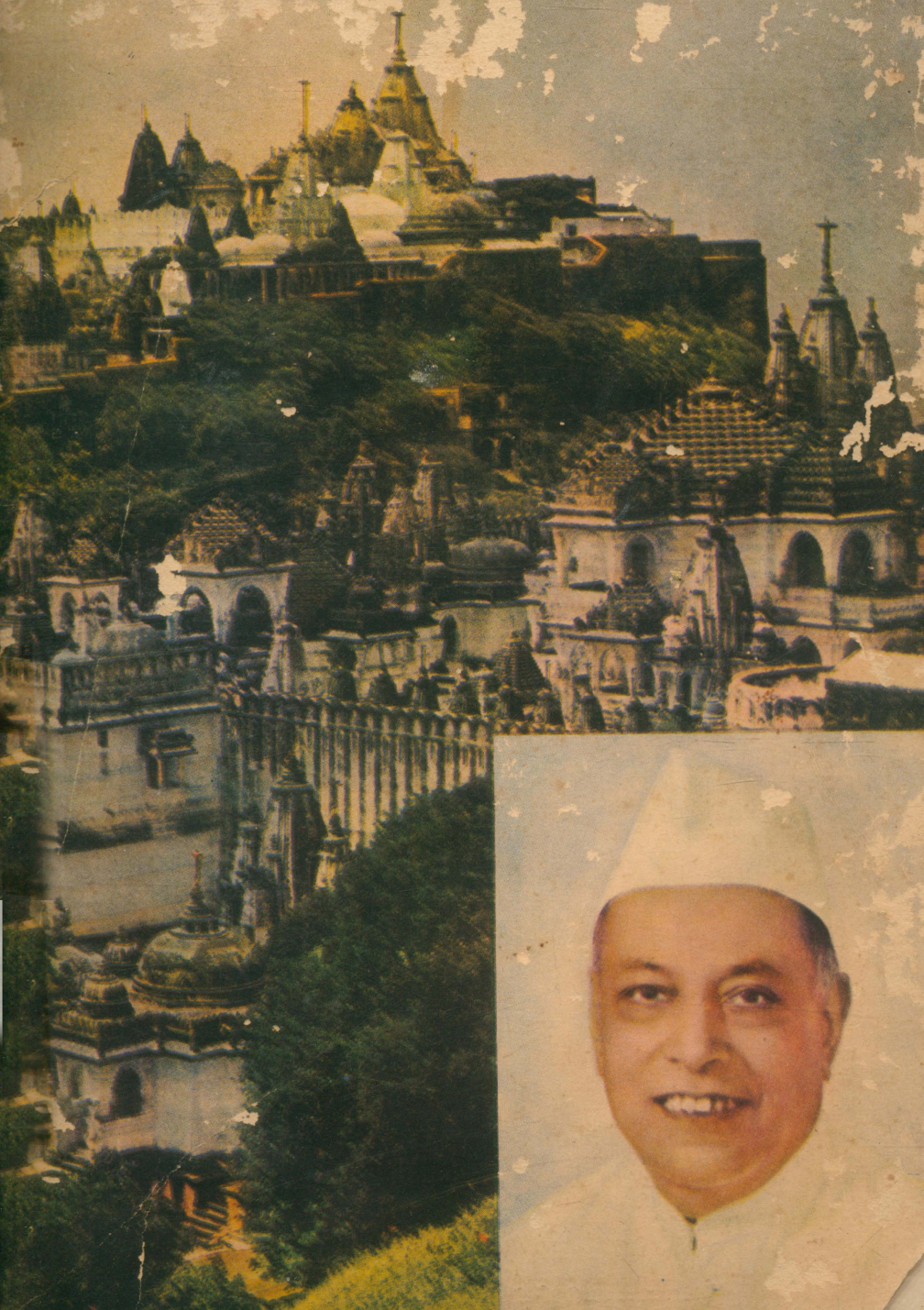
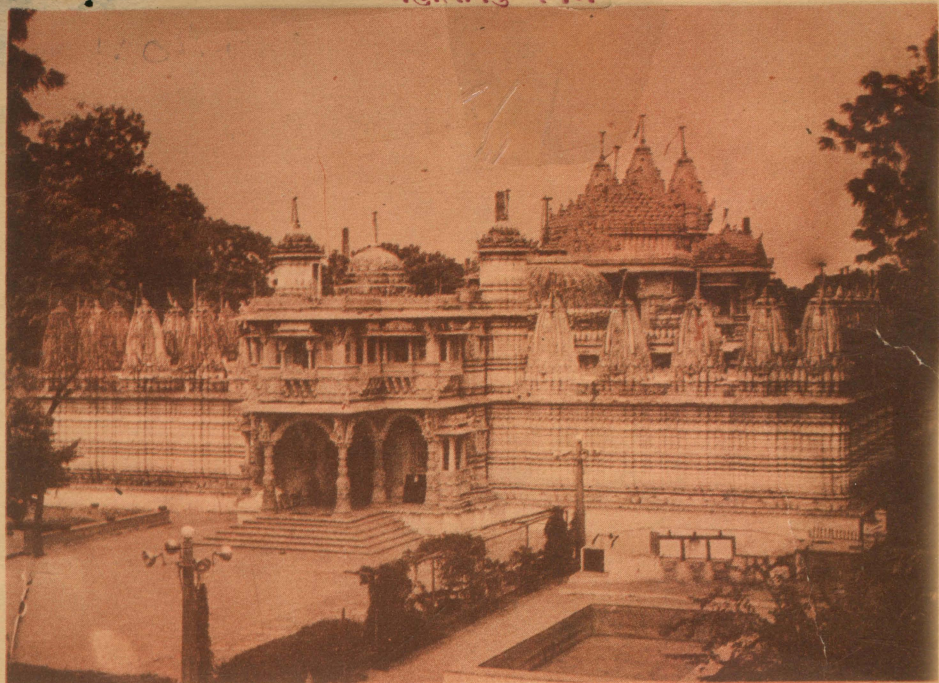

શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલાભાઈ
અમૃત મહોત્સવ સમિતિ

શ્રોતશ્રી હઠીસિંઝનું જિનમંદિર , હઠીભાઈની વાડી,અમદાવાદ.

શ્રી તારંગાતીર્થનોશ્રીઅજિતનાથ વિહાર

જૈન સંઘના ધર્મશીલ સગ્રાણી

શ્રેષ્ઠિવર્ય

શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ

સં. ૨૦૨૬ વૈશાખ સુદિ ૫ રવિવાર

ઋણસ્વીકાર

શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ અમૃત મહોત્સવ સમિતિએ આ પરિચય લખવાનું આનંદજનક કામ મને સોંપ્યું, એ બદલ હું સમિતિને આભારી છું.

પરિચય લખવામાં મેં નીચેની સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે :

(૧) “ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ”; લેખક શ્રી રતનભણિરાવ ભીમરાવ.

(૨) “જૈન રાસમાળા” ભાગ પહેલો; પ્રયોજક યોગનિષ્ઠ મુનિ-મહારાજ શ્રી શુદ્ધિસાગરજી.

(૩) “એ હિસ્ટરી ઓફ ગૂજરાત” વોલ્યુમ બીજું; લેખક શ્રી એમ. એસ. કામિસેરિયટ.

(૪) “ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ” ભાગ ચોથો (વિજયતિલકસૂરિ રાસ); સંશોધક મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી.

(૫) શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈએ લખેલી સ્મરણનોંધો.

આ સૌનો હું ઋણી છું.

આ પરિચયમાં કંઈ હકીકતદોષ જોવામાં આવે તો એ તરફ ધ્યાન દોરવા વિનંતી છે.

તા. ૩-૫-૭૦

૨. દી. દેસાઈ

[અમૃત મહોત્સવ : તા. ૧૦-૫-૧૯૭૦]

લેખક :

રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ ૬, અમુલ સોસાયટી, અમદાવાદ-૭

પ્રકાશક :

કેશવલાલ લલ્લુભાઈ ઝવેરી

શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ અમૃત મહોત્સવ સમિતિ

૨૯૭૨, આંબલી પોળ, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ-૧ (ગુજરાત)

મુદ્રક :

પુસ્તિકા : કાંતિલાલ મોતીલાલ દેસાઈ, ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરજાપુર રોડ,
અમદાવાદ.

આવરણ : એમ. વાડીલાલ એન્ડ કંપની, (પ્રા. લિ.) રાજભુવન,
દિલ્લી દરવાજા બહાર, અમદાવાદ.

ધર્મની ભૂમિ ભારતવર્ષ.

ભારતની અનોખી વિશેષતા એની ધર્મભાવના.

ભારતના ધર્મનાયકોએ ધર્મતીર્થો પ્રવર્તાવ્યાં. ધર્મના આરે દુખિયા જીવોને આશ્વાસન મળ્યું, સુખિયાનો અહંભાવ ઓછો થયો, જનસમૂહને જીવનને નિર્મળ બનાવવાની પ્રેરણા મળી. ધર્મભાવના એ દુનિયાની અમર સંપત્તિ બની ગઈ.

એ ધર્મભાવનામાં તીર્થંકરોના ધર્મે અનોખી ભાત પાડી. એ ભાત હતી અહિંસાની, કરુણાની, સમભાવની અને આત્માને પરમાત્મા બનાવવાના પુરુષાર્થની. એના બળે પોતાના કલ્યાણનો પોતે જ ઘડવૈયો છે, એવો આત્મવિશ્વાસ માનવીમાં પ્રગલ્બો.

જૈનધર્મની સુકુમાર ભાવનાને ગ્રીલીને માનવીનું અંતર કરુણા અને માનવતાની ફૂણી લાગણીથી નીતરતું બન્યું. પર પીડાને એ આત્મપીડા સમજવા લાગ્યો; જગકલ્યાણમાં એને નિજકલ્યાણનાં દર્શન થયાં.

તીર્થંકરોના આ ધર્મવારસાને શ્રમજ્ઞેષ્ઠોએ સાચવ્યો, શોભાવ્યો અને સમૃદ્ધ બનાવ્યો. ધર્મના આરાને નિર્મળ અને સુરક્ષિત રાખવાનું કર્તવ્ય શ્રાવકજ્ઞેષ્ઠોએ બજાવ્યું. જૈનધર્મની સર્વમંગલકારી પરંપરા અખંડ ધારાએ વહેતી રહી : સંસારની એ ખુશનસીબી.

જૈન પરંપરામાં સમયે સમયે આવા શ્રાવકજ્ઞેષ્ઠો આવતા જ રહ્યા. મહામંત્રી અભયકુમાર, શત્રુંજયોદ્ધારક જવડશા, દંડનાયક વિમળશા, મંત્રીવર ઉદયન, મહામંત્રી વસ્તુપાળ, માંડવગઢના મંત્રી પેથડકુમાર, શ્રેષ્ઠિરત્ન જગદુશા અને દેશભક્ત ભામાશા એ પરંપરાના આભૂષણરૂપ થઈ ગયા, અને ધર્મસેવા અને જનસેવાનાં કાર્યોથી પોતાના જીવન અને ધનને કૃતાર્થ બનાવી ગયા. આ જ ઉજ્જવળ પરંપરાના વિક્રમની વીસમી અને એકવીસમી સદીના પ્રતાપી પુરુષ છે શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ : ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ મહાજન, ભારતના વિખ્યાત ઉદ્યોગપતિ અને જૈન સંઘના મુખ્ય અગ્રણી.

જેમ એક ઉદ્યોગપતિ તરીકે એમની કારકિર્દી સતત પ્રવૃત્તિથી સભર છે, તેમ એક જાહેર જીવનને વરેલ વ્યક્તિ તરીકે એમનું જીવન સંખ્યાબંધ સેવાકાર્યો અને સખાવતોથી સુરભિત બનેલું છે. એક ઉદ્યોગપતિ તરીકે કે એક જાહેર વ્યક્તિ તરીકે એમની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરીએ, તો

તેઓની એકએક પ્રવૃત્તિમાં મહાજનનું મુરખ્ખીપણું, ઉદ્યોગપતિની ગ્રીણવટ અને સુકાનીની દીર્ઘદષ્ટિ જોવા મળે જ મળે.

ત્રણ પચીશી જેટલા સુદીર્ઘ જીવન દરમિયાન લગભગ છ દાયકા સુધી અવિરતપણે ચાલુ રહેલી એમની ઉજ્જવળ અને યશનામી કારકિર્દીને કંઈક આ રીતે વહેંચી શકાય : દેશના કુશળ અને ખાહોશ ઉદ્યોગપતિરૂપે; જૈન સંઘના મુખ્ય સુકાનીરૂપે; ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ મહાજન તરીકે; કેળવણીના સમર્થ હિમાયતી તરીકે; વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ તરીકે; અને બાંધકામ તથા જીર્ણોદ્ધારના નિષ્ણાત તરીકે.

આ કામગીરીનું વિશ્લેષણ કરીએ તો, ઉદ્યોગપતિ તરીકે તેઓ અર્થોપાર્જનની જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને બાદ કરતાં, બાકીની બધી પ્રવૃત્તિઓ, એક યા બીજી રીતે, લોકકલ્યાણ કે રાષ્ટ્રઉત્થાન સાથે સંકળાયેલી રહી છે, એમ જણાઈ આવ્યા વગર નહીં રહે. તેઓનાં સમય, શક્તિ, બુદ્ધિ અને ધન દેશ, સમાજ કે ધર્મના હિતમાં કેટલાં બધાં વપરાયાં છે, એની કંઈક ઝાંખી આ ઉપરથી પણ થઈ શકે એમ છે. અને એક ઉદ્યોગપતિ તરીકેની તેઓની પ્રવૃત્તિ પણ દેશની સંપત્તિ અને શાનમાં કંઈક ને કંઈક પણ વધારો કરનારી જ નીવડે છે. એમ લાગે છે કે વ્યક્તિગત જીવન અને જાહેર જીવનની ફૂલગૂંથણી શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈમાં જીગતી ઉંમરે જ થઈ હતી; અને એ એમને જીવનની કૃતાર્થતા તરફ દોરી ગઈ હતી.

પ્રતાપી પૂર્વજો

શ્રી કસ્તૂરભાઈની આવી સફળતાની પાછળ એમની ગુણસંપત્તિ, કાર્યશક્તિ, કુશાગ્રબુદ્ધિ અને પુરુષાર્થપરાયણતા ઉપરાંત પ્રતાપી પૂર્વજોની દસ-દસ પેઢીનો અખંડ અને ઉજ્જવળ સંસ્કારવારસો પણ રહેલો છે. એમના અનેક પૂર્વજોએ, અગ્નિને વખતે, ધર્મનું, ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદનું અને ગુજરાતનું રક્ષણ કરીને પોતાના નગરશેઠના બિરુદને અને શ્રેષ્ઠી કે મહાજન તરીકેના નામને સાર્થક કર્યું હતું.

ગુજરાત ભારતનું જ એક અંગ, છતાં એની સંસ્કૃતિ અનેરી છે. પોતાની સંસ્કારિતા, ધાર્મિકતા, ઉદારતા અને મહાજનની સંસ્થાને લીધે ગુજરાત હંમેશાં શીલ અને સમન્વયની ભાવનાનો આદર કરતું રહ્યું છે. તેમાં વળી જૈન સંઘની દષ્ટિએ અમદાવાદનું સ્થાન બહુ વિશિષ્ટ છે; એને જૈનધર્મનો ગઢ જ કહી શકાય. તેથી જ અમદાવાદ રાજનગર અને જૈનપુરી

તરીકે વિશેષ વિખ્યાત બન્યું છે. ગુજરાતના અને અમદાવાદના રાજમાન્ય અને પ્રજામાન્ય મહારાજા રાજસત્તા અને પ્રજા વચ્ચે સુમેળ સાધવા, અન્યાય અને દલેશને કાબૂમાં રાખવા અને વેપાર અને વ્યવહાર શાંતિ અને સમાધાનપૂર્વક ચાલુ રહે એવું એખલાસનું વાતાવરણ સાચવી રાખવા હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેતા. માથાભારે લોઢાનો કે વખત આવે રાજસત્તાનો પણ સામનો કરવામાં પાછા ન પડવું, એવું એનું ખમીર. શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈના પૂર્વજે આવા જ સાહસી, ખમીરવાંત, પરગજુ અને પ્રભાવશાળી હતા, એની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. ધર્મભાવના એમના રોમરોમમાં ધબકતી હતી.

શ્રી કસ્તૂરભાઈની દસમી પેઢીએ શ્રી શાંતિદાસ શેષકરજી ઝવેરી થઈ ગયા. જેવા નામાંકિત એવા જ પ્રતાપી અને એવા જ ધર્મપરાયણ. પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના બળે એમણે પોતાનું ભાગ્ય ખીલવ્યું હતું અને શુદ્ધિ, ચતુરાઈ અને શાણપણને લીધે દિલ્લીની મોગલ સલ્તનતની સાથે મીઠો સંબંધ કેળવ્યો હતો. અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગઝેબ એ ચારે શહેનશાહોના એ સમકાલીન હતા; એ ચારે બાદશાહોએ એમને શત્રુજ્ય વગેરે તીર્થોનાં ફરમાન તાજાં કરી આપ્યાં હતાં. સમ્રાટ અકબરની બેગમને ભીડ પડી તો એણે આ શ્રેષ્ઠીનો આશ્રય લીધો હતો; તેથી જ બાદશાહ જહાંગીર એમને મામા કહીને સંબોધતો. આ રાજવીએ જ શ્રી શાંતિદાસ શેઠને નગરશેઠની પદવી આપી હતી. એમણે રાજસાગરસરિજીને આચાર્યપદ આપીને સાગરગચ્છની સ્થાપના કરી હતી; અને અમદાવાદના પરા ખીખીપુર (અત્યારના સરસપુર)માં નવ લાખ રૂપિયા ખરચીને શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું ભવ્ય, કળામય જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું; અને બે લાખ રૂપિયા ખરચીને એની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ પછી થોડાં વર્ષે ઔરંગઝેબ અમદાવાદનો સૂબો બન્યો. એણે ધર્મઝૂનથી દોરાઈને આ વિશાળ મંદિરને ખંડિત કરીને એની મસ્જિદ બનાવી દીધી; એનું નામ રાખ્યું ‘કૌવત-અલ-ઇસ્લામ’—ઇસ્લામની તાકાત! આ કારણે શહેરમાં મોટું ક્રામી તોફાન થયું, અને શાંતિદાસ શેઠે એની સામે દિલ્લી બાદશાહ શાહજહાં પાસે રાવ ખાંધી. શ્રેષ્ઠીનો પ્રભાવ એવો હતો કે બાદશાહે તરત જ એ મંદિર પાછું સોંપવાનું અને જે કંઈ નુકસાન થયું હોય એ ભરપાઈ કરી આપવાનું ફરમાન કર્યું. શાંતિદાસ શેઠે જૈન સંઘ તથા શત્રુજ્ય તીર્થની કરેલી સેવાના કાયમી સ્મરણરૂપે એમના વંશવારસને

શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના વહીવટદાર પ્રતિનિધિઓની કમીટીમાં લેવાનું પેઢીના સ્થાપનાસમયથી જ ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

શાંતિદાસ શેઠના ત્રીજા પુત્ર લક્ષ્મીચંદ શેઠે ઈ. સ. ૧૬૫૭ માં બાદશાહ શાહજહાંના પુત્ર મુરાદખાને સાડા પાંચ લાખ રૂપિયા જેવી રકમ ધીરી હતી. મુરાદખાને એકાદ વર્ષમાં જ એ રકમ પાછી આપી હતી. વિ. સં. ૧૭૧૭ માં ગુજરાતમાં દુકાળ પડ્યો, એ વખતે શ્રી લક્ષ્મીચંદ શેઠ અને એમના ત્રણ ભાઈઓએ જગજીશાહની માફક લોહિાને સહાય કરી હતી.

લક્ષ્મીચંદ શેઠના પુત્ર ખુશાલચંદ ખૂબ ભાવનાશીલ અને વગદાર પુરુષ હતા. ઈ. સ. ૧૭૨૫ માં મરાઠાઓએ અમદાવાદ લૂંટવા સૂરતથી કૂચ કરી. એને રોકવાની ત્યારે કોઈનો તાકાત ન હતી. મરાઠા લશ્કરે એક અમદાવાદના પાદરે કાંકરિયા પાસે આવી પહોંચ્યું. અમદાવાદનો હાકમ હમીદખાં શહેરનો બચાવ કરી શકે એમ ન હતો; અને પ્રજા તો બિલકુલ અસહાય જ હતી. ખુશાલચંદ શેઠે વખત પારખી લીધો. હિંમત કરીને તેઓ મરાઠા જાવણીમાં પહોંચી ગયા. વાતચીત કરીને પોતાની પાસેથી પાંચ લાખ રૂપિયા આપીને એમણે મરાઠાઓને પાછા વાળ્યા. અને શહેરને વિનાશમાંથી ઉગારી લીધું. નગરજનો પણ કંઈ ઉપકાર ભૂલે એવા ન હતા. શેઠનાં આશિંગણ બનેલાં શહેરનાં મહાજનોએ, શેઠની ઘણી આનાકાની છતાં, શહેરમાંથી થતી વેપારી માલની અવરજવર ઉપર, દર સેંકડે ૦૮ ટકા શેઠને કર તરીકે આપવાનો દસ્તાવેજ કરી આપીને પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવી. આજે પણ અમદાવાદના નગરશેઠ આ હક્ક ભોગવે છે. ખુશાલચંદ શેઠે શત્રુજયનો સંઘ કાઢ્યો હતો અને માતર-તીર્થનું દેરાસર બંધાવવાનો સંઘને આદેશ આપ્યો હતો.

ખુશાલચંદના ત્રણ પુત્રોમાં વખતચંદ જાજરમાન પુરુષ હતા. વિ. સં. ૧૮૩૬ માં (ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં) જ્યારે અંગ્રેજ જનરલ ગોડાર્ડે અમદાવાદ શહેરને લૂંટી લેવાનો હુકમ કરેલો, તે વખતે વખતચંદ શેઠ અને તેમના મોટાભાઈ નથુશા શેઠે વચ્ચે પડીને તે પાછો ખેંચાવીને શહેરને ઉગારી લીધેલું. એમનું રાજકર્તાઓમાં અને પ્રજામાં ખૂબ માન હતું. ગાયકવાડ અને પેશ્વા તરફથી એમને પાલખી અને છત્રી રાખવાનો અધિકાર તથા વર્ષાસન મળતાં હતાં. વિ. સં. ૧૮૬૪ માં એમણે શત્રુજય અને ગિરનારનો મોટો સંઘ કાઢ્યો હતો. એમને સાત પુત્રો અને ઉજમબાઈ નામે એક પુત્રી હતાં.

વિ. સં. ૧૮૬૮ માં મોડું ઉજમણું કરીને તેઓ કુટુંબ સાથે શત્રુ-જ્યની નવાણુ યાત્રા કરવા ગયા હતા. સાથે ઉજમબાઈ પણ હતાં. હજુ તો વીસ યાત્રા પૂરી થઈ અને આખા કુટુંબ ઉપર વજ્રપાત જેવું દુઃખ આવી પડ્યું : ઉજમબાઈના પતિ એકાએક સ્વર્ગવાસ પામ્યા ! બધે હાહાકાર થઈ ગયો ! લાડકોડમાં ઊછરેલી સાત ભાઈની બહેનનેા જીવનરથ જાણે ભાંગી ગયો ! સૌએ વિચાર્યું : આવા ઘેરા શોકમાં હવે યાત્રા કેવી અને પાલીતાણામાં રહેવાનું કેવું ! વયોવૃદ્ધ માતા-પિતાના શોક અને દુઃખનેા કોઈ પાર ન રહ્યો. સગાંઓએ સલાહ આપી : અમદાવાદથી કાગળો આવ્યા : વેળાસર અમદાવાદ પાછાં આવી જાઓ ! પણ ઉજમબાઈએ ભારે શાળુપણ, સમતા અને હિંમત દાખવ્યાં. એમણે ગંભીર બનીને સ્વજનોને કહ્યું : બનવાકાળ બની ગયું ! યાત્રા બંધ કરીને ઘેર પાછા ફરવાથી બગડી બાજી કંઈ સુધરી જવાની નથી ! આ નિમિત્તે ધર્મમાં અંતરાય શા માટે ઊભો કરવો ? લોકનજરે અસહાય બનેલી સન્નારીએ ધર્મનું ખરેખરું તેજ બતાવ્યું : નવાણુ યાત્રા પૂરી કરીને જ બધાં પાછાં આવ્યાં ! ઉજમબાઈ હેમાભાઈ શેઠનાં બહેન અને પ્રેમાભાઈ શેઠનાં ફઈ, એટલે તેઓ બધે ઉજમફઈ તરીકે જ પ્રસિદ્ધ થયાં. એમનેા ધર્મરંગ પાકા અને દાખલારૂપ હતો. શત્રુજય તીર્થ ઉપર એમના નામની ટૂંક જાણીતી છે. એમણે ધર્મશાળાઓ પણ બંધાવી હતી.

વખતચંદ શેઠ પછી નગરશેઠાઈ એમના પાંચમા પુત્ર હેમાભાઈ અને એમના વંશવારસોને મળવા લાગી. હેમાભાઈ શેઠ અસાધારણ તેજસ્વી અને દાનવીર પુરુષ હતા. એમણે કેળવણી માટે, વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે, લોકાપકાર માટે, ધર્મપ્રભાવના માટે મોકળે હાથે દાન આપ્યાં હતાં. એમણે તે કાળે એક કન્યાશાળા પણ સ્થાપી હતી. અમદાવાદની અનેક સંસ્થાઓ આજે પણ એમની કીર્તિગાથા સંભળાવે છે. શત્રુજયનેા પર્વત એમને ત્યાં ગિરો હતો. શત્રુજય ઉપર એમના નામની પણ ટૂંક છે.

હેમાભાઈના પુત્ર પ્રેમાભાઈ નગરશેઠ ‘જેવા પિતા તેવા પુત્ર’ અથવા ‘પિતા કરતાં પુત્ર સવાયા’ એ કહેવતને યાદ કરાવે એવા પ્રતાપી અને નામાંકિત પુરુષ થઈ ગયા. એમની સખાવતો પણ દ્વાખાના, નિશાળ, પાંજરાપોળ, પુસ્તકાલય, કોલેજ, મ્યુઝિયમ, દુષ્કાળનિવારણ, ધર્મશાળાઓ વગેરે સત્કાર્યો ઉપર સતત વરસતી રહી હતી. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે અમદાવાદ અને ઇંદોર વચ્ચે એમણે કરેલી ટપાલની આવ-જાની

ખાનગી વ્યવસ્થા એમની કાર્યદક્ષતાની સાક્ષી બની રહે એવી હતી. સરકારે એમને રાવબહાદુરનો ખિતાબ આપ્યો હતો. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીની સ્થાપના અને એનું બંધારણ શ્રી પ્રેમાભાઈ નગરશેઠની રાહબરી નીચે જ, સને ૧૮૮૦ માં, થયાં હતાં.

વખતચંદ શેઠના ત્રીજા પુત્ર મોતીભાઈએ શત્રુજ્યના મૂળનાયક શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનો હીરાનો મુગટ કરાવ્યો હતો.

પિતા-માતા

મોતીભાઈના સૌથી મોટા પુત્ર ફતેહભાઈ; ફતેહભાઈના ત્રીજા પુત્ર ભગુભાઈ; ભગુભાઈના એકના એક પુત્ર દલપતભાઈ; અને દલપતભાઈના ત્રણ પુત્રોમાં સૌથી મોટા પુત્ર લાલભાઈ, તે શ્રી કસ્તૂરભાઈના પિતાશ્રી. લાલભાઈ શેઠના નાના બે ભાઈઓ તે શ્રી મણિભાઈ અને શ્રી જગાભાઈ.

દલપતભાઈના વખતમાં પહેલાં જેટલી સમૃદ્ધિ નહોતી રહી; પણ એમનાં ધર્મપત્ની ગંગામા બહુ ઉચ્ચ દ્રાટીનાં ધાર્મિક સન્નારી હતાં. ઘરવ્યવહાર એ ખૂબ કુશળતાથી ચલાવતાં અને ધર્મકાર્યમાં સદા તત્પર રહેતાં. એક પ્રસંગ અહીં નોંધવા જેવો છે. તેઓને વર્ષમાં બે વાર શત્રુજ્યની યાત્રા કરવાનો અને જત્રાએ જાય ત્યારે તીર્થના ભંડારમાં પાંચસો રૂપિયા આપવાનો નિયમ હતો. સને ૧૯૨૬ માં પાલીતાણા રાજ્ય સાથે જૈન સંઘને મુંડકાવેરા (યાત્રાવેરા) અંગે અઘડો થયો. તે વખતે શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના નવા જ પ્રમુખ બન્યા હતા. પેઢીના આદેશ મુજબ સંઘે અસહકારનો શાંત વિરોધનો માર્ગ અપનાવીને શત્રુજ્યની યાત્રા બંધ કરી. ગંગામાએ પણ ટોઈ પણ જાતના કચવાટ વગર એ વાતને તો વધાવી લીધી, પણ યાત્રાબંધીને કારણે, પોતાના હાથે, તીર્થના ભંડારને ખોટ ખમવી ન પડે એ માટે, સમયસર ભંડારમાં પાંચસો રૂપિયા મોકલી આપવાનું તેઓ ન ચૂક્યાં! લાલભાઈ શેઠનો જન્મ સને ૧૮૭૩ માં થયો હતો.

શ્રી લાલભાઈ શેઠ જેવા વિદ્યાનુરાગી, તેવા જ ધર્મપ્રેમી; અને કાર્યકુશળ અને કાર્યનિષ્ઠ પણ એવા જ. શિસ્તપાલનનો આગ્રહ તો એમનો જ! પોતેય પૂરેપૂરી શિસ્ત પાળે અને બીજા પાસે પણ બરાબર પળાવે. અવિનય, અવિવેક કે અવ્યવસ્થા એમને ખપે જ નહીં. પિતાની માંદગીને લીધે એમને બી. એ. નો અભ્યાસ અધૂરો મૂકવો પડ્યો. ભોંયણી તીર્થ એમના જ વખતમાં થયું. શત્રુજ્યની એમણે રક્ષા કરી હતી અને પગરખાં પહેરીને પર્વત ઉપર જવાથી થતી આશાતના પણ ટાળી હતી.

મયાભાઈ નગરશેઠના સ્વર્ગવાસ પછી તેઓ શેઠ આણુંદણ કલ્યાણ-
જીની પેઢીના પ્રમુખ થયા. આ જવાબદારી તેઓએ ખૂબ બાહોશી અને
નિષ્ઠાથી અદા કરી હતી. પેઢીનો હિસાબ જૈન સંઘ સમક્ષ રજૂ કરવાનો
એમનો આગ્રહ રહેતો. રાણકપુર તથા ગિરનાર તીર્થનો વહીવટ એમના
વખતમાં જ પેઢી હસ્તક આવ્યો.

સને ૧૯૦૩ થી ૧૯૦૮ સુધી પાંચ વર્ષ માટે તેઓ જૈન શ્વેતાંબર
કોન્ફરન્સના જનરલ સેક્રેટરી હતા. જ્યારે એમને લાગ્યું કે બીજાં બીજાં
કામોના ભારને લીધે આ હોદ્દાની જવાબદારીને પૂરતો ન્યાય આપી શકાતો
નથી ત્યારે, કોન્ફરન્સના ભાવનગર અધિવેશન વખતે, ભાવનગર રાજ્યના
દીવાનની ના છતાં, એમણે એ સ્થાનેથી રાજીનામું આપ્યું : જાહેર જીવનની
જવાબદારીને સમજવાનો આ એક ઉમદા દાખલો છે.

સને ૧૯૦૮ માં રાજસૂતાએ સમ્મેતશિખર તીર્થ ઉપર બંગલાઓ
બાંધવાની પરવાનગી આપ્યાની વાત આવી. સંઘમાં ભારે સંશ્લેષ જાગ્યો.
આવે વખતે શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજીના પ્રમુખ ચૂપ કેમ બેસી રહે? તરત
જ લાલભાઈ શેઠ ત્યાં પહોંચ્યા અને બીજાઓનો સાથ મેળવીને એ વાતને
રોકવામાં સફળતા મેળવી. અહીં પડી જવાથી એમનો હાથ ભાંગી ગયેલો.
સારવાર માટે કલકત્તા ગયા અને બાબુ માધવલાલ દુગડને ત્યાં એક માસ
રોકાયા. શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈએ પોતાની સ્મરણનોંધમાં આ વાતનો આભાર-
પૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કુટુંબની સ્થિતિ સુધારવા શ્રી લાલભાઈ શેઠે ખૂબ જહેમત લીધી,
અને ખંત, ધીરજ અને સ્વસ્થતાથી કામ કર્યું. પુરુષાર્થી પુરુષને પ્રારબ્ધ
યારી આપી. એમણે પહેલાં કાપડની સરસપુર મિલ સ્થાપી અને પછી
સને ૧૯૦૩ માં સૂતરની રાયપુર મિલ સ્થાપી. ત્રણે ભાઈઓ એનો વહી-
વટ સંભાળવા લાગ્યા.

સંપત્તિ વધતી ગઈ તેમ લાલભાઈ શેઠ એનો સારાં કામોમાં સદુ-
પયોગ કરવા લાગ્યા : લક્ષ્મી તો વહેતી-વપરાતી જ લલી ! તીર્થયાત્રા,
સંઘસેવા, ધર્મકાર્યો અને લોકકલ્યાણ માટે તેઓ છૂટે હાથે ધન વાપરતા,
અને જીવનને અને ધનને કૃતાર્થ કરતા. પિતાના સ્મરણાર્થે એમણે
અમદાવાદમાં રતનપોળમાં ધર્મશાળા બંધાવી હતી અને માતાના સ્મરણ
નિમિત્તે ઝવેરીવાડમાં કન્યાશાળા સ્થાપી હતી.

શ્રીમંતાઈની સુવાળય એમને સ્પર્શી શકી ન હતી; લીધું કામ

પૂરું કરવાની એમની પ્રકૃતિ હતી. રાતના ૧૧-૧૧ વાગતાં સુધી પણ કામ કરતાં તેઓ ન થાકતા : એવી અવિરત એમની કાર્યશીલતા હતી !

માતા તરફ એમને અનહદ ભક્તિ હતી. માતાની ચરણવંદના એ એમનો નિત્યક્રમ હતો. અને રાત્રે એમના પગ દબાવ્યા પછી જ તેઓ પથારીએ જતા. ધર્મ ઉપર અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઉપર પણ એમને એવી જ આસ્થા હતી. એક બાજુ માતૃભક્તિ અને બીજી બાજુ ધર્મભક્તિ એ બંને એમના સંસ્કારી જીવનની સમતુલા હતી.

અને અમદાવાદના અને ગુજરાતના જીવન સાથે તો લાલભાઈ શેઠ ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા. પ્રજાનું કામ હોય કે રાજકર્તાઓનું કામ હોય, તેઓ સદા ખડે પગે હાજર રહેતા. તેથી જ તેઓ સંઘમાં, પ્રજામાં અને શાસકોમાં સમાન આદર અને ચાહતા મેળવી શક્યા હતા. એમની શક્તિ, નિષ્ઠા અને સેવાની કદરૂપે સરકારે એમને સરદારનો ખિતાબ એનાયત કર્યો હતો. સને ૧૯૧૧ માં મંજિયારો વહેંચાયો, એમાં પોતાના પુરુષાર્થ અને ભાગ્ય ઉપર ભરોસો રાખીને, તેઓ કડવો ઘૂંટડો ગળી ગયા ! એમના ભાગમાં રાયપુર મિલ આવી. સને ૧૯૧૨ ના જૂનની પાંચમી તારીખે, ૪૯ વર્ષની ઉંમરે, હૃદયથંભ (હાર્ટફેલ) થી તેઓનો સ્વર્ગવાસ થયો.

શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈનાં માતૃશ્રી મોહિનાબા શાણાં, ઠરેલ, સંતોષી, જાજરમાન અને વ્યવહારદક્ષ સન્નારી હતાં. ધર્મ તરફ એમને ખૂબ મમતા હતી. તેઓ જેમ ઘરનો વહીવટ કુશળતાપૂર્વક સંભાળતાં તેમ કુટુંબના વ્યવસાય તરફ પણ બરાબર ધ્યાન આપતાં. દરેક કામ ચીવટ-પૂર્વક કરવાનો અને પૈસાનો બરાબર હિસાબ રાખવાનો એમનો સ્વભાવ હતો. તેઓ જાતે જ ઘરખર્ચનો હિસાબ નોંધતાં. એમના હાથની હિસાબ-નોંધો અત્યારે પણ સચવાયેલી છે. કુટુંબનું ગૌરવ જાળવવા તેઓ સદા જગત રહેતાં અને પોતાનાં સંતાનોના સંસ્કારઘડતર તરફ પૂરતું ધ્યાન આપતાં. એમને સાત સંતાન હતાં. ચાર પુત્રીઓ અને ત્રણ પુત્રો. એમાં શ્રી કસ્તૂરભાઈ ચોથું સંતાન. એમની પહેલાં બે બહેનો અને એક ભાઈ; અને એમની પછી પણ એક ભાઈ અને બે બહેનો.

તેઓ શેઠશ્રી ઉમાભાઈ હડીસિંગનાં પુત્રી હતાં. એમનું મૂળ નામ પોપટબહેન હતું. સને ૧૯૩૨ના ડિસેમ્બરમાં મોહિનાબા સ્વર્ગવાસી થયાં.

આવાં પુણ્યપ્રતાપી, ધર્માનુરાગી, જાજરમાન માતાપિતાનો અને દેશ-પ્રેમી, ધર્મપરાયણ અને પ્રભાવશાળી પૂર્વજોની યશસ્વી પરંપરાનો વારસો

મળવો એ જેમ ગૌરવની વાત છે, તેમ એ બહુમૂલ્ય વારસાને શોભાવી અને વધારી જાણવો એ ઘણી મોટી જવાબદારીનું મુશ્કેલ કામ છે. અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિ, પારદર્શી કાર્યસૂઝ અને ઉન્નત ભાવનાનો ત્રિવેણી-સંગમ સધાય તો જ થઈ શકે એવું એ કામ! આપણી સામેનો રચાતો ઇતિહાસ કહે છે કે શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈએ, પોતાની પંચોતેર વર્ષની યશા-જ્જ્વળ કારકિર્દીથી, આ વારસાને પૂરેપૂરો દીપાવી જાણ્યો છે, અને એનું ગૌરવ ખૂબ ખૂબ વધાર્યું છે.

ત્યારે હવે એમના જીવનની જ આંખી કરીએ.

શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ

ઉછેર અને અભ્યાસ—વિ. સં. ૧૯૫૧ના માગસર વદિ ૭ બુધવાર, તા. ૧૯-૧૨-૧૮૯૪ ના રોજ, અમદાવાદમાં એમનો જન્મ. એમની જ્ઞાતિ વીસા ઓસવાળ. ‘ઓસવાળ ભૂપાલ’ એમ એ જ્ઞાતિ માટે કહેવાય છે. રાજકારણી બુદ્ધિ-ચાતુરી અને રહેણીકરણની છાપ એ જ્ઞાતિ ઉપર પડેલી હજી પણ જોવા મળે છે.

તેજસ્વી બુદ્ધિ, કામ કરવાનો ઉત્સાહ અને ખંતથી પ્રયત્ન કરવાની ટેવ અને એમાં માતા-પિતાની પૂરી તકદારી, એને લીધે કસ્તૂરભાઈ પ્રાથમિક શાળામાં તો હમેશાં પહેલો નંબર રાખતા. પણ માધ્યમિક શાળા અને હાઈસ્કૂલમાં તેઓ રમતિયાળ થઈ ગયા. એમને તથા એમના નાના ભાઈ નરુભાઈ (નરેશભાઈ)ને પતંગ અને ક્રિકેટનો ઘણો શોખ. એમાં અભ્યાસમાં પાછા પડતા ગયા: શાળામાં પહેલો નંબર હટીને પહેલા દસમાંનો એક થઈ ગયો! પણ મેટ્રિકમાં આવતાં તેઓ સવેળા ચેતી ગયા; વિચાર્યું: જો આમ જ ચાલતું રહ્યું તો આવી મહત્વની પરીક્ષામાં શા હાલ થાય? રમતિયાળપણું છોડી ખૂબ ધ્યાન દઈને વાંચવા માંડ્યું; પહેલા જ પ્રયત્ને મેટ્રિકની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં બીંચા નંબરે પાસ કરી.

અભ્યાસકાળ દરમિયાન ક્યારેક ટીપ્પણ કે તોફાન કરવાનું મન થઈ આવે. ગોપાળદાસ માસ્તર ઘેર ભણાવવા આવે. એ અમદાવાદી પાઘડી પહેરતા. એકવાર એમની પાઘડીને ઉઢેલીને ઉપલા મજ્જેથી નીચે સુધી દોરડાની જેમ લટકાવી દીધી! હાઈસ્કૂલમાં સાક્ષરવર્ષ શ્રી કેશવ હર્ષદ દ્રુવ ખૂબ ખંતથી ભણાવે. તેઓ એવી તૈયારી કરીને પોતાનો વિષય શીખવે કે છોકરાઓ મંત્રમુગ્ધ થઈને, એકચિત્તે સાંભળે. આ

સાક્ષરવર્ધની વિક્રતા અને અધ્યાપનશક્તિની ઊંડી છાપ કસ્તૂરભાઈના મન ઉપર પડેલી છે.

બંગલગ પછી આખા દેશમાં રાષ્ટ્રભાવનાની ચેતના જગી ઊઠી હતી. ત્યારે કસ્તૂરભાઈની ઊંમર તેરેક વર્ષની હતી. શુજરાતમાં પણ રાષ્ટ્રીયતાનો જુવાળ જગી ઊઠ્યો હતો, અને દીવાન-બલુભાઈની જાણીતી શિક્ષકબેલડીએ અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય શાળા સ્થાપી હતી. આ વખતથી જ કસ્તૂરભાઈમાં રાજદારી સમજણ પ્રગટી ઊઠી હતી, અને રાષ્ટ્રવાદીઓનો પક્ષ લેવાનું વલણ જન્મ્યું હતું.

અભ્યાસની સાથેસાથ ધર્મસંસ્કારનું કામ પણ ચાલતું જ રહેતું. પિતા શ્રી લાલભાઈ શેઠનો સંતાનો ઉપર જબરો કડપ : એમની સામે જરાય ગરબડ કે અવિનય ન ચાલે ! માતા પણ દેવદર્શન, ધર્મક્રિયા, તીર્થ-યાત્રા અને શુરુભક્તિના તેમ જ નીતિ, સદાચાર, પ્રામાણિકતા અને સચ્ચાઈના સંસ્કાર આપતાં જ રહે. ગર્ભશ્રીમંતાઈમાં એશઆરામની વૃત્તિ, આળસુપણું કે વિનય-વિવેકનો અભાવ સંતાનોમાં ધર કરી ન જાય એની તેઓ પૂરી તજ્જદારી રાખે. એક માતા સંસ્કારદાનમાં સો શિક્ષકની ગરજ સારે એ નીતિવાક્યને સાચું પાડે એવી એમની જાગૃતિ અને ચીવટ હતી.

દસેક વર્ષની ઊંમરે દાદીમા સાથે ઉત્તર અને પૂર્વભારતનાં તીર્થોની યાત્રાએ જવાનું થયું. કુટુંબ અને સગાંના ચાલીસેક જણ સાથે હતાં. મુસાફરી રેલ્વેના ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં કરવાની હતી. ક્યારેક ગાડામાં પણ મુસાફરી કરવાનો વખત આવતો. એવે વખતે કસ્તૂરભાઈ સારું ગાડું શોધી કાઢતા અને એને સૌથી આગળ દોડાવતા ! ખીજા ગાડાની ધૂળથી તો બચાય ! યાત્રા કરતાં કરતાં બધાં રાજસ્થાનમાં બામણવાડા તીર્થમાં પહોંચ્યાં. ટાઢ કહે મારું કામ ! વરંડાને પડદો બાંધીને બધાં ત્યાં સૂતાં અને તાપણું કરીને બળદોને વાડામાં બાંધ્યા. તાપણું હોય તો ટાઢ પણ જોડે અને હિંસક પ્રાણી પણ નાસી જાય. ત્યાં હિંસક પ્રાણીનો ભય ખરો ! એ ભય તે રાત્રે સાચો પડ્યો : એક ચિત્તો આવીને શેઠના કૂતરાને ઉઠાવી ગયો !

પૈસો તો હતો, પણ બિનજરૂરી લહેરપાણીમાં પાણી કરવા માટે એ ન હતો. જરૂર પડે જાનરો ખરચાય, નકામી એક પાઈ પણ ન વેડફાય : આ કુટુંબની આ શીખ અને આ પ્રાણલી ! તેથી જ તો તીર્થ-યાત્રાએ દૂર દૂરની મુસાફરી કરવા છતાં કસ્તૂરભાઈને સોળ વર્ષની ઊંમર

સુધી અલખેલી મુંબઈ નગરીને જોવાનો લહાવો મળ્યો ન હતો ! છેવટે પંચમ જ્યોર્જના રાજ્યાભિષેકના માનમાં મુંબઈમાં મોટો ઉત્સવ થવાનો હતો, તે જોવા નિમિત્તે તેઓને મુંબઈ જવાનો અવસર મળ્યો !

આમ, માતા-પિતાની વાતસલ્યભરી હૂંફ અને શિસ્તભરી દેખરેખમાં, ૧૭ મે વર્ષે કસ્તૂરભાઈએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી; અને એમનું અંતર વિશેષ અભ્યાસ કરીને વિશેષ કાબેલિયત હાંસલ કરવા ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થવા તલસી રહ્યું. કોલેજમાં પ્રવેશ પણ મળી ગયો, પણ ભાગ્યવિધાન કંઈક ગુદું જ હતું !

સને ૧૮૧૨ ના જૂનની પાંચમી તારીખે શ્રી લાલભાઈ શેઠ ગુજરી ગયા. એ વખતે રાયપુર મિલની સ્થિતિ જોઈએ તેવી સારી ન હતી અને એને તરતી કરવા માટે તાત્કાલિક પગલાં ભરવાની જરૂર હતી. શેઠાણી મોહિનાબા આ સ્થિતિ પામી ગયાં હતાં. અને કસ્તૂરભાઈનું હીર પણ તેઓ જાણતાં હતાં. એમણે કસ્તૂરભાઈને લાણવાનું છોડીને મિલનો વહીવટ સંભાળવાની આજ્ઞા કરી. ભારે વિમાસણ ઊભી થઈ : એક બાજુ ૧૭-૧૮ વર્ષની તરવરતી ઉંમર, તેજસ્વી બુદ્ધિ અને અભ્યાસ કરીને નિપુણ બનવાની તમન્ના, અને બીજી બાજુ માતાની આજ્ઞા ! જરાક ચૂક્યા કે મજેલી તકનો લાભ જતો રહે ! શું કરવું અને શું ન કરવું ? પણ છેવટે માતાની આજ્ઞાનો વિજય થયો. કસ્તૂરભાઈ યૌવનસહજ બેફિકરીની મોજ અને કોલેજમાં જવાનું છોડીને મિલના અટપટા વહીવટની જંગલમાં પરોવાઈ ગયા ! આ પ્રસંગે એમના જીવનના રાહને બદલી નાખ્યો, અથવા કહો કે એ રાહને સુનિશ્ચિત કરી આપ્યો ! સતત કર્તવ્યપરાયણતાનો જ એ માર્ગ હતો; અને એથી ક્યારેય ચલિત થવાનું કે એશઆરામમાં પડવાનું ન હતું. માતાની એ આકરી આજ્ઞાની પાછળ અંતરના આશીર્વાદનાં અમી ઊભરાતાં હતાં. એ આશીર્વાદ વખત જતાં, શતદળ કમળની જેમ, ખીલ્યા અને તેથી બડભાગી માતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠ પુત્ર ધન્ય બન્યાં ! અભ્યાસનો માર્ગ ખિડાઈ ગયો; કર્તવ્યના માર્ગની ઉષા સાદ દઈ રહી !

મિલસંચાલનનો વ્યાપક અનુભવ

રાયપુર મિલનો વહીવટ મોટો હતો અને કસ્તૂરભાઈની ઉંમર નાની હતી, પણ ખંત, ધીરજ અને સમજણ ઘણી હતી. વળી, જાતમહેનત કરીને જાતઅનુભવ મેળવવાની પૂરી હોંશ હતી; અને કાંઈ પણ કામ કરવામાં નાનપ, શરમ કે સંકોચ લાગતાં ન હતાં. તેઓ પોતે જ કહે છે

‘જાતમહેનત કરવામાં મેં કદી સંકોચ અનુભવ્યો નથી; અને ‘કામ કામને શીખવે’ એ સૂત્ર અપનાવીને હું જિંદગીમાં કામ કરતાં કરતાં જ ઘણું શીખ્યો છું.’ કસ્તૂરભાઈ મિલના કામમાં યોગ્યતા થઈ ગયા.

તેઓ અભ્યાસ છોડીને મિલમાં જોડાયા તે વખતે એમનાં મોટાં બહેન ડાહીબહેને એક શાણી સલાહ આપી : લાણવાતું તો ભલે છોડ્યું, પણ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ નહીં હોય તો કામ નહીં ચાલે અને પાછળ રહી જવું પડશે. કસ્તૂરભાઈને આ વાત સમજાઈ ગઈ. મહેનતની ચિંતા કર્યા વગર શિક્ષક રાખીને એમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરી લીધો. તેઓ મુદ્રાસર, શુદ્ધ અને સચોટ અંગ્રેજી બોલી અને લખી શકે છે, તે મોટાં બહેનની આ સલાહને પ્રતાપે. આને લીધે તેઓને ધંધાદારી ઔદ્યોગિક કામગીરીમાં અને જાહેર જીવનમાં, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે, ખૂબ સરળતા અને સ્વાધીનતા થઈ ગઈ.

કસ્તૂરભાઈના બન્ને કાકાને ભાગે સરસપુર મિલ આવી હતી, એટલે એમને રાયપુર મિલ સાથે સંબંધ ન હતો. આમ છતાં મિલની સ્થિતિમાં સુધારો થાય એ માટે એમની મદદ લેવામાં આવી હતી. એટલે શરૂઆતમાં કસ્તૂરભાઈને તો પોતાને મનગમતું નહીં પણ વડીલોએ ચીંધેલું જ કામ કરવાનું રહેતું. પહેલાં એમને ટાઈમકીપરનું કારકુન જેવું કંટાળો ભરેલું કામ સોંપવામાં આવ્યું ! કેટલાક મહિના તો એ કામ સંભાળ્યું, પણ પછી એમને એથી કંટાળો આવ્યો : તેજસ્વી બુદ્ધિની નવું નવું કામ શીખવાની અને કરવાની ભૂખ આવા યાંત્રિક કામથી કેવી રીતે સંતોષાય ? એમણે સ્ટોર્સ ડિપાર્ટમેન્ટનું કામ સંભાળ્યું અને રૂની પરખ માટે જુદાં જુદાં ગામેમાં ફરવાનું શરૂ કર્યું. કસ્તૂરભાઈ શેઠ રૂની પરખમાં અસાધારણ નિષ્ણાત બન્યા તે આ અનુભવને લીધે જ.

વડીલોની મદદ લેવા છતાં મિલની કમાણીમાં વધારો ન થયો; ભલકું મૂડીના રોકાણના પ્રમાણમાં લાગ્યું કે મિલ ખરી રીતે ખોટ કરે છે ! આવું જ ચાલતું રહે તો મૂડી અને આગર બન્નેને ધક્કો લાગ્યા વગર ન રહે ! મિલની આવી સ્થિતિ જોઈને કચારેક તો એમને એમ પણ થઈ આવતું કે પિતાજી મિલના ત્રણ લાખ રૂપિયાના શેરો આપી જવાને બદલે એટલી રોકડ મૂકી ગયા હોત તો કેવું સારું ! બીજું નહીં તો છેવટે એના વ્યાજમાંથી જ સુખ-વૈભવથી રહી શકાત !

પણ આ કંઈ લાગણીના વેગમાં ખેંચાવાની નહીં પણ નક્કર હકી-

કતનો હિંમતપૂર્વક સામનો કરવાની વાત હતી. અને મુસીબત જોઈને મુંઝવાનું, નિરાશ થવાનું કે પાછા પડવાનું કસ્તૂરભાઈના સ્વભાવમાં જ નથી. આવે વખતે તો જીલટું એમનું હીર વધુ ખીચી જોડે છે. તરત જ એમણે વડીલો ઉપર આધાર રાખવાને બદલે જતે જ મિલનો વહીવટ સમજવા અને સંભાળવાનું નક્કી કર્યું. નફે ડેવી રીતે વધારી શકાય અને નુકસાની રોકવા શું શું કરવું જોઈએ, એની ગણતરી એમની ચંકાર દષ્ટિ તરત જ કરી શકે છે. વળી, એમની બુદ્ધિ જેવી કુશાગ્ર અને તેજસ્વી છે, એવી જ પરિણામલક્ષી અને વ્યવહારુ છે. એટલે કોઈ પણ આદર્શ વિચાર કે યોજનાનો સફળ અમલ ડેવી રીતે કરી શકાય, એ નક્કી કરતાં એમને વાર લાગતી નથી.

રાયપુર મિલ માત્ર સૂતરનું જ ઉત્પાદન કરતી હતી, એના બદલે એમાં કાપડ ઉત્પન્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. તરત જ એમાં ૩૩ શાળાથી શાળખાતું શરૂ કરવામાં આવ્યું, અને એના સંચાલનની જવાબદારી, એમના બનેલી શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ મગનભાઈ હડીસિંગની સલાહ મુજબ, પ્રથમ પંક્તિના વિવિંગ માસ્તરને સોંપવામાં આવી. અને ઉત્તમ જાતના કાપડનું ઉત્પાદન શરૂ કરવામાં આવ્યું. નુકસાની કરતી મિલ, જાણે કોઈ જાદુ થયો હોય એમ, સારો નફો કરવા લાગી ! એ જાદુ હતો ઝડપી નિર્ણયનો, ચીવટભરી પ્રામાણિક કામગીરીનો અને સાહસભર્યા પુરુષાર્થનો.

એમાં સને ૧૯૧૪ માં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું, તેનો મિલને લાભ મળ્યો : જેટલું કાપડ તૈયાર થાય તે બધું તરત જ વેચાઈ જાય. રાયપુર મિલનો નફો ઉત્તરોત્તર વધતો જ ગયો. અને નફા અને માલની ઉત્તમતાની દૃષ્ટિએ પ્રથમ પંક્તિની ગણાતી ભારતની મિલોમાં એની ગણના થવા લાગી. સને ૧૯૧૩ થી ૧૯૩૮ સુધી, પચીસ વર્ષ લગી, આ મિલે એક જ જાતનો તાણા-વાણા કાંતવાનું અને એ તાણા-વાણામાંથી જ કાપડ બનાવવાનું ચાલુ રાખવા છતાં એના કાપડની ગુણવત્તા અને લોકપ્રિયતામાં જરાય ઘટાડો ન થયો, અને એનો નફો વધતો જ રહ્યો, એ નવાઈ ઉપજાવે એવી હકીકત છે.

રાયપુર મિલના ગૌરવભર્યા વહીવટની એક વાત અહીં ખાસ નોંધવા જેવી છે : સને ૧૯૩૧ માં કસ્તૂરભાઈ શેઠે અરવિંદ મિલ શરૂ કરી, પણ એને માટે બહારથી સ્વતંત્ર મૂડી જોઈ કરવાને બદલે રાયપુર મિલના નફામાંથી એ મૂડી મેળવવામાં આવી હતી ! મતલબ કે અરવિંદ

મિલ રાયપુર મિલના શેરહોલ્ડરોને નફારૂપે ભેટ આપવામાં આવી ! એક મિલના નફામાંથી ખીજી મિલ ભૂલી થઈ હોય એ બનાવ પોતે જ વિરલ છે; તેમાંય એ મિલ વહીવટ, માલની જાત અને નફાની દૃષ્ટિએ ભારતની શ્રેષ્ઠ ગણાતી મિલોમાં વિશેષ આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે, એ તો વળી એથીય વધુ વિરલ પ્રસંગ છે. અને એ એના સંચાલકની વહીવટી કુશળતાની કીર્તિકથા બની રહે એવો છે.

કાપડની મિલોમાં કે ખીજાં નાનાં-મોટાં કારખાનાંઓમાં શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠને જે અસાધારણ સફળતા સાંપડી છે એનાં કેટલાંક કારણો આ છે :

સૌથી પહેલી વાત છે સ્વચ્છ, પ્રામાણિક અને કરકસરભર્યા વહીવટનો આગ્રહ. ખીજી વાત છે ગમે તે ભોગે માલની ગુણવત્તા ટકાવી રાખવાનો આગ્રહ; વધુ નફો મેળવવાના લોભમાં કે ખીજી કોઈ ઉત્પાદનની કાચી સામગ્રી હલકી જાતની ન વપરાઈ જાય એની સતત જાગૃતિ રાખવામાં આવે છે. માલ સારી જાતનો હોય તો લોકો મોંઝાગ્યાં દામ ચૂકવવા તૈયાર હોય છે, એ કસ્તૂરભાઈનો જાતઅનુભવ છે.

દરેક ખાતાનું સંચાલન તે તે ખાતાના નિષ્ણાતને સોંપવામાં આવે છે, અને એમને પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિનો ઉપયોગી કરવાની પૂરી મોકળાશ રહે છે. કસ્તૂરભાઈ શેઠ જેમ માણસને પારખવામાં નિપુણ છે, તેમ એને સાચવવામાં પણ એટલા જ કુશળ છે. કસ્તૂરભાઈની કોઈ પણ કંપનીમાં જવાબદારીવાળા સ્થાને કામ કર્યું હોવું એ એ માણસની કાબેલિયતનું પ્રમાણપત્ર બની જાય છે. પણ સાથે સાથે, નિષ્ણાત વ્યક્તિ એને રાખવા છતાં, કોઈ પણ બાબતમાં એમને પરાધીન બનવું ન પડે અથવા એ મૂર્ખ બનાવી ન જાય, એ માટે શ્રી કસ્તૂરભાઈ દરેકદરેક ખાતાની ઝીણામાં ઝીણી કામગીરીથી માહિતગાર રહેવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. અને કોઈ પણ વાતના મર્મને ઝડપથી પકડી શકનારી એમની બુદ્ધિને માટે આ રીતે માહિતગાર રહેવું એ કચારેય મુશ્કેલ કે ભારશ્વ નથી લાગતું. મતલબ કે સંચાલકોની બિનઆવડત કે બદલાવને લીધે કંપનીને સહન કરવું ન પડે એની તેઓ સતત તકદારી રાખે છે.

વળી, વહીવટમાં કંઈ ભૂલ થઈ હોય અને એમનું ધ્યાન દોરવામાં આવે તો તેઓ કચારેય એને છાવરવાનો કે એનો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા; પણ એ ભૂલનો ખેલદિલીપૂર્વક સ્વીકાર કરીને વહીવટને સુધારી લેવામાં જ તેઓ માને છે. એમની કંપનીઓની જનરલ મિટીંગોમાં

એવા દાખલાઓ પણ બન્યા છે કે જ્યારે તેઓએ આવી ભૂલનો સ્પષ્ટ એકરાર કરતાં કહ્યું હોય કે કંપનીની આ ભૂલ છે, અને તે સુધારી લેવામાં આવશે; આટલું જ નહીં, ક્યારેક તો તેઓએ મારા-તારાનો ભેદ ભૂલીને આવી ભૂલ કરનારને ઠપકો આપ્યો હોય, એવું પણ બન્યું છે. આ તો કંપનીના વહીવટની વાત થઈ.

આથીય વધારે તકદારી તેઓ કંપનીના હિસ્સેદારો (શેરહોલ્ડરો)-ના હિતનું જતન કરવામાં રાખે છે. પોતાના શેરહોલ્ડરોને કચારેય નુકસાન વેઠવું ન પડે અને એમને વધુમાં વધુ નફો મળે એવો જ એમનો પ્રયત્ન હોય છે. મૂડી પોતાની હોય કે શેરહોલ્ડરોની, એનું જતન કરવામાં તેઓ સમાન ચીવટ રાખે છે. મૂડીમાત્રનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિનિયોગ કરીને એમાંથી બને તેટલો વધુ નફો મેળવવો જોઈએ—પછી એ મૂડી પોતાની હોય કે બીજાની—એ એમનો સિદ્ધાંત છે. રાયપુર મિલના એક હજાર રૂપિયાના એક શેરના બદલામાં એક લાખ રૂપિયા કરતાં પણ વધુ વળતર શેરહોલ્ડરોને આપવામાં આવ્યું છે, તે આ વાતનો જીવંત પુરાવો છે. આમાં તેઓની અર્થશાસ્ત્રની વ્યવહારુ, સ્પષ્ટ સમજણનો પણ હિસ્સો બહુ મહત્વનો છે, એમ કહેવું જોઈએ.

વળી, જેમની મારફત મિલના ઉત્પાદનનો નિકાલ થઈ શકે છે, એ વેપારીઓનું હિત પણ બરાબર સચવાય એની તેઓ પૂરી સંભાળ રાખે છે. એમને સુખી જોઈને તેઓ બહુ રાજી થાય છે.

સને ૧૯૧૭માં કાપડના વેચાણ માટે તેઓ જાતે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ફર્યા હતા. એક મદદનીશ, પોતે અને એક રસોઈયો, એમ ત્રણ જણ એ મુસાફરીમાં હતા. બધાને ઉતારો ધર્મશાળામાં રહેતો. વેપારીઓનો સીધો સંપર્ક, બજારોનો જાતઅનુભવ અને તે તે પ્રદેશ કે શહેરની ખાસિયતને જાણવી એ આ પ્રવાસનો હેતુ હતો. આથી એમને ઘણો લાભ થયો અને ઘણું ઘણું શીખવાનું મળ્યું. જાણે તેઓ શાળા-કોલેજ વગર જ પોતાનું સર્વાંગીણ ઘડતર કરી રહ્યા હતા !

વ્યવસાયનાં અને જાહેર જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં કસ્તૂરભાઈએ જે વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે, એની આવી આવી અનેક ચાવીઓ લેખી શકાય. અને તે તેઓને ઊગતી ઉંમરે જ મળી હતી.

યૌવનના ઉંબરે પગ મૂકતાં મૂકતાં જ એવી મોટી જવાબદારી શિરે આવી પડી, અને એ જવાબદારીને સર્વ રીતે પૂરી કરવાની એવી અદ્વિત્ય

તાલાવેલી અંતરમાં જગી ભડી કે પછી એમાં યૌવનસહજ બેફિકરી અને ગર્ભશ્રીમંતાઈને સહજ મોજમજ કે એશઆરામની વૃત્તિને અવકાશ જ ન રહ્યો. સતત કર્મયોગનો માર્ગ જ એમનો જીવનમાર્ગ બની ગયો.

એમ લાગે છે કે રાયપુર મિલની જવાબદારી સ્વીકાર્યા પછી કસ્તૂર-ભાઈની કાર્યશક્તિનો અનેક રૂપે ઝડપી વિકાસ થયો—જાણે અંતરમાં પ્રશાંતપણે સંગ્રહાયેલું ખમીર કોઈક યોગ્ય તકની રાહ જ જોતું હતું ! ૧૭-૧૮ વર્ષની નાની વયે શરૂ થયેલી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રવાહ અનેક ક્ષેત્રોને હરિયાળાં બનાવતો, આજે ૭૬ વર્ષની મોટી વયે પણ, અખંડધારાએ આગળ વધી રહ્યો છે.

લગ્ન : છ-સાત દાયકા પહેલાં નાનપણમાં સગપણ એ ખાનદાનીની નિશાની લેખાતું. એ વખતમાં ઘેડિયાનાં સગપણ એ કોઈ નવાઈની વાત ન હતી. કસ્તૂરભાઈનું સગપણ આઠ વર્ષની ઉંમરે થયું હતું. એમનાં પત્ની શારદાબહેનની ઉંમર બે વર્ષની હતી. તેઓ અમદાવાદના ઓસ-વાળ કુટુંબના શ્રી ચીમનલાલ વાડીલાલ લસણિયાનાં પુત્રી હતાં. સને ૧૯૧૫માં લગ્ન કરવાની વાત આવી. કસ્તૂરભાઈની ઉંમર તો ત્યારે ૨૧ વર્ષની હતી; લગ્ન માટે એ ઉંમર કંઈ ઓછી પણ ન ગણાય; છતાં નવું નવું શીખવાની અને નવાં નવાં કામો કરીને વિકાસ સાધવાની ધગશમાં એમને લગ્નનો વિચાર ન રુચ્યો. એમને થયું : અત્યારથી સંસારની અને સંતાનની જવાબદારીમાં ક્યાં પડવું ? એમાં તો જેટલું મોડું થાય તેટલું સારું. પણ માતાના અને સગાંઓના આગ્રહ આગળ એમને નમતું આપવું પડ્યું. કુટુંબમાં ઘેરો શોક હતો. એમના મોટા બનેલી શ્રી પુરુષોત્તમભાઈનું સને ૧૯૧૪ના ડિસેંબરમાં જ અવસાન થયું હતું ! છતાં લગ્ન લેવાયાં; અને સને ૧૯૧૫માં એ સાદાઈથી પતાવવામાં આવ્યાં. કસ્તૂરભાઈનાં પત્ની શારદાબહેન ખૂબ શાંત, સાલસ, શાણાં, કુટુંબપરાયણ અને વ્યવહારદક્ષ સન્નારી હતાં. ધર્માનુરાગ અને સાદાઈ એમના જીવનમાં તાણાવાણાની જેમ વણાયેલાં હતાં. એમને ત્રણ પુત્રો : મોટા સિદ્ધાર્થભાઈ, બીજા શ્રેણિકભાઈ; બન્ને અત્યારે શ્રી કસ્તૂરભાઈની જવાબદારી સંભાળી રહ્યા છે. ત્રીજા પુત્રનું સને ૧૯૨૮ માં એક વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું હતું.

ઘડતરના ત્રણ પ્રસંગો

ગુજરાતમાં દુષ્કાળ : ભારતમાં ગાંધીયુગની શરૂઆત હતી. ગાંધી-જીએ અમદાવાદમાં આશ્રમ શરૂ કર્યો હતો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

અને બીજા અનેક તેજસ્વી પુરુષો રાષ્ટ્રસેવાને અર્પિત થયા હતા. એવામાં સને ૧૯૧૮ માં ગુજરાતમાં દુષ્કાળ પડ્યો. પ્રજા આફતમાં હોય એવા વખતે ચુપ કેમ બેસી રહેવાય? ગાંધીજીની પ્રેરણાથી સરદારશ્રીએ રાહતકામની યોજના કરી. એ માટે ફેમિન રિલીફ કમીટી (દુષ્કાળ રાહત સમિતિ) રચવામાં આવી. સરદારશ્રી, શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠ, દાદા સાહેબ શ્રી માવળંકર, શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને શ્રી કૃષ્ણલાલ દેસાઈ એ પાંચ એના મંત્રીઓ બન્યા. સૌથી પહેલું કામ સારું એવું ફૂડ બેગ્સ કરવાનું હતું. શેઠશ્રી અંબાલાલ સારાભાઈ અને શ્રી કસ્તૂરભાઈએ ઘેર ઘેર ફરીને પોણા ત્રણ લાખ રૂપિયા ભેગા કર્યા. માણસો માટે પાનબથી ઘઉં મેળવવાનું અને પશુઓ માટે વલસાડથી ઘાસ મેળવી આપવાનું કસ્તૂરભાઈએ માથે લીધું. એની વહેંચણીની એવી ગોઠવણ કરી કે માણસો અને પશુઓને ઘણી રાહત મળી. આ કામને લીધે ગાંધીજીને કસ્તૂરભાઈની કાર્યશક્તિ અને પ્રામાણિકતાનો ખ્યાલ આવ્યો; અને સરદારશ્રી સાથે તો મિત્રતાનો નાતો બંધાઈ ગયો. આ અંગે કસ્તૂરભાઈએ પોતે જ કહ્યું છે કે—

“દુષ્કાળ રાહતનાં કામો અંગે હું સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પાસે દરરોજ જતો અને કામની વિગતો આપતો. તેથી તેમની સાથે મિત્રતા બંધાઈ, જે જિંદગી પર્યંત ટકી રહી. જાહેર જીવનનો આ મારો પ્રથમ અનુભવ હતો, અને તેને સફળતા મળે તે માટે મેં મારાથી શક્ય તેટલાં બધાં જ સમય અને શક્તિ ખર્ચ્યાં. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ કાર્યે મારા ભાવી જીવનઘડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. કારણ કે ઘણી વાર તમે એવા માણસના સંપર્કમાં આવો છો કે જેઓ જવાબદારી સ્વીકારે પણ અદા કરવા તેમનાથી બનતું કરી છૂટે નહીં. અને પરિણામે જ્યારે બીજી તક ઊભી થાય ત્યારે તમે તેમની મદદ માગો નહીં.”

દાદાસાહેબ ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર સાથે ધનિષ્ઠ દોસ્તી બંધાઈ તેની શરૂઆત પણ આ વખતે જ થઈ.

ગાંધીજીના ઉપવાસ : સને ૧૯૧૭ માં અમદાવાદમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. તેથી મોટા ભાગના મજૂરો ગામડે ચાલ્યા ગયા અને મિલો ચલાવવા માટે મજૂરોની તંગી વરતાવા લાગી. પરિણામે પોતાની મિલો ચાલુ રાખવા માટે મિલમાલિકામાં મજૂરોને વધારે પગાર આપવાની જાણે હરીફાઈ શરૂ થઈ : એક મિલ બીજી મિલના કારીગરને વધારે પગાર આપીને

એચી જય! આને લીધે મજૂરોના પગારમાં ૯૦ ટકા જેટલો વધારો થઈ ગયો, જે પોસાય એમ ન હતો. પ્લેગ શમી ગયો અને સ્થિતિ બરોબર થઈ ગઈ એટલે મિલોએ વિચાર કરીને પ્લેગ પહેલાં જે પગાર હતો તેથી ૨૦ ટકા વધુ પગાર આપવાનું નક્કી કર્યું. ગાંધીજીને લાગ્યું કે જ્યાં આમાં મજૂરોને અન્યાય થાય છે. એમણે ૩૫ ટકા પગારવધારો આપવા કહ્યું. માલિકો એ માટે સંમત ન થયા. ગાંધીજીએ મજૂરોને હડતાલ પાડવાની હાકલ કરી. હડતાલ એકાદ માસ તો ચાલી, પણ પછી મજૂરો પૈસાની તંગીથી પરેશાન થઈને કામે ચડવા લાગ્યા. હડતાલ તૂટી પડવાના સંજોગો જોઈને ગાંધીજીએ એને ટકાવી રાખવા ઉપવાસ આદર્યો. એ વખતે એની ખેસેન્ટ ડોગ્રેસનાં પ્રમુખ હતાં. અમદાવાદના મિલમાલિકો ઉપર એમને તાર આવ્યો કે આવા નાના કામ માટે ગાંધીજીની જિંદગી જોખમમાં ન મુકાવી જોઈએ. શેઠ અંબાલાલ સારાલાઈ, શ્રી કસ્તૂરભાઈ અને ત્રીજા એક મિલમાલિક-એમ ત્રણ જણે ગાંધીજી પાસે જઈને કહ્યું : આમાં અમારી જીત થઈ છે, અને મજૂરો કામે ચડી જવા લાગ્યા છે, પણ અમારે આપની જિંદગી હોડમાં મૂકવી નથી, માટે આપની માગણી અમે કબૂલ રાખીએ છીએ. ગાંધીજીએ કહ્યું : મારા દુઆળુથી તમે આ વાત સ્વીકારો એ મને મંજૂર નથી. આમાં તમે, આવી બાબતોના નિકાલ માટે, લવાદીનો સિદ્ધાંત સ્વીકારો; અને એ કહે તે આપણે બંને કબૂલ રાખીએ, એમ થવું જોઈએ. વિષ્ટિ માટે ગયેલા મિલમાલિકોએ એ વાત કબૂલ રાખી.

શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવને લવાદ નીમવામાં આવ્યા. એમણે ફક્ત ચોવીસ કલાકમાં જ ફેંસલો આપ્યો કે મજૂરોને પહેલા દિવસે ૨૦ ટકાનો પગાર-વધારો આપવો; બીજે દિવસે ૩૫ ટકાનો; અને ત્રીજા દિવસથી હમેશને માટે ૨૭½ ટકાનો. આ પ્રસંગ નિમિત્તે કસ્તૂરભાઈને ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવવાનું બન્યું તે તો ખરું જ; પણ સાથે સાથે અર્થતંત્રને સુધારવા માટે ગમે તેમ કરીને ઔદ્યોગિક શાંતિને સાચવી રાખવાની અને મજૂરો સાથેનો સંઘર્ષ ટાળવાની જરૂર છે, તેનો એક અમૂલ્ય પદાર્થપાઠ પણ મળ્યો. તેઓ પોતે જ કહે છે કે—

“હડતાળ અને લવાદમાંથી અમે જે એક પદાર્થપાઠ શીખ્યા તે એ કે મિલ બંધ કરવી તે નુકસાનકારક જ છે. મહાત્માજી જોડે સમાધાન કરતી વખતે ઔદ્યોગિક શાંતિના ફળની અમને સંપૂર્ણ કલ્પના ન હતી.”

મિલમાલિક તદ્દૈ મળૂરો સાથે ડેવી રીતે વર્તવું અને ઉઘોગમાં ડેવી રીતે શાંતિ ટકાવી રાખવી, એ અંગે આ પ્રસંગે મળેલ પ્રત્યક્ષ અનુભવને શ્રી કસ્તૂરભાઈ આજ દિન સુધી અનુસરતા રહ્યા છે. આ પ્રસંગે શ્રી અંબાલાલ શેઠને કસ્તૂરભાઈની કાર્યશક્તિનો ખ્યાલ આવવાથી એમણે તેઓની મિલ ઓનર્સ એસોસીએશનની કમીટીમાં નિમણૂક કરી.

અશોક મિલની કહાણી : રાયપુર મિલ તો સારો નફો કરતી થઈ ગઈ હતી, અને એની ચિંતા હવે પગવતી ન હતી, એટલે કસ્તૂરભાઈની શક્તિ અને બુદ્ધિ નવા સાહસને માટે તલસી રહી. એમને થયું : વડીલોએ શરૂ કરેલી મિલને ચલાવી જાણી, એમાં શી શાખાશી ? કોઈ સ્વતંત્ર મિલ સ્થાપી અને ચલાવી જાણીએ તો કામ કયું કહેવાય ! અને એમણે, સને ૧૯૨૦ માં, બાર લાખની મૂડીથી અશોક મિલ નામે નવી મિલ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. મૂડી રોકનારાઓમાં કસ્તૂરભાઈની શાખ એવી હતી કે લોકો આગ્રહ કરી કરીને પૈસા આપી ગયા; તરત જ બાર લાખને બદલે એવીસ લાખ ભરાઈ ગયા ! કસ્તૂરભાઈએ નક્કી કર્યું કે વગર માગ્યે આટલી મૂડી મળી છે, તો બમણી ઉત્પાદનશક્તિવાળી મિલ શરૂ કરવી. અને એ માટે ચાલીસ હજાર ત્રાંકા અને એક હજાર શાળોને વિલાયત ઓર્ડર આપ્યો. પણ એ જ વખતમાં રૂપિયાનું પાઉન્ડ સાથેનું ફ્રાંકિયમણ એટલું ઘટી ગયું કે, ઓર્ડર મૂકેલ યંત્રોના આશરે દોઢા રૂપિયા આપવા પડે ! આટલી બધી મૂડી લાવવી ક્યાંથી ? પરિણામે મૂકેલ ઓર્ડરમાંથી દસ હજાર ત્રાંકા અને ચારસો શાળો કમી કરીને, જેમ તેમ કરીને, મિલ ચાલુ કરી. પણ અણુધાર્યા વધુ ખર્ચને કારણે મિલ મોટી આર્થિક ભીંસમાં મુકાઈ ગઈ, અને એના ૧૦૦ના શેરના ભાવ ૪૦ જેટલા ઓછા થઈ ગયા. નેઓએ, પરાણે પરાણે માગીને, હોંશે હોંશે શેરો ખરીદ્યા હતા, તેઓમાં જાણે એક પ્રકારની ચિંતા અને શોકની લાગણી પ્રસરી ગઈ કે હવે આપણી મૂડીનું શું થશે ? અને લોકોમાં તો ‘અશોક શોકમાં નાખ્યા’ એવી કહેવત પણ ખોલાવા લાગી ! વખત બહુ જ કટોકટીનો અને કસોટીનો હતો. જરાક ઉતાવળ કરી, હતાશ થયા કે હિંમત હાર્યા તો ઊગતી મિલને ફડચામાં જતાં અને ઊગતી કારકિર્દીને કલંગ લાગતાં બચાવી શકાય એમ ન હતું. પણ કસ્તૂરભાઈએ ખૂબ ખત, ધીરજ અને ઝીણવટભરી ગણતરીથી, જરાય હિંમત કે આશા ખોયા વગર, સ્વસ્થતાથી કામ લીધું. સને ૧૯૨૩ માં મિલ શરૂ થઈ.

ધીમે ધીમે ઉત્તમ ઉત્પાદન અને ઉત્તમ વહીવટથી એનો નફો એવો વધતો ગયો કે થોડાંક વર્ષમાં એણે શેરહોલ્ડરોની અડધી મૂડી પાછી આપી દીધી. અત્યારે એની થાપણ સાઠ લાખથી વધુ છે ! અને દેશની એ પ્રથમ પંક્તિની મિલ ગણાય છે. આ અંગે શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠ કહે છે કે—

“ મારી કારકિર્દીની શરૂઆતમાં જ મને આ કંઠાર પદાર્થ પાઠ મળ્યો તે એક રીતે ઘણું જ સારું થયું. અશોક મિલ્સ, જે ઘણા જ કટોકટીના સમયમાંથી પસાર થઈ, તેન બન્યું હોત તો કદાચ હું ઘણો જ ખેંદરકાર રહ્યો હોત.”

જાણે આ ત્રણ પ્રસંગોથી જીવનભરમાં કામ લાગે એવી મહત્વની સમજણ અને કાર્યપદ્ધતિ તેઓને મળી; અને એમના અંગત અને જાહેર કાર્યક્ષેત્રનો સને ૧૯૨૦ પછી ઉત્તરોત્તર વિકાસ થવા લાગ્યો.

કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર

સને ૧૯૨૦ માં રાયપુર મિલનો નફો હિંદુસ્તાનની બધી મિલો કરતાં વધારે થયો. એ જ વર્ષમાં મિલમંજૂરોના પગારવધારાનો પ્રશ્ન ઊભો થતાં ગાંધીજી સાથે એ અંગે સમાધાન કર્યું. અને યુરોપની પહેલવહેલી મુસાફરી પણ આ વર્ષમાં જ કરી. મુસાફરીમાં કસ્તૂરભાઈની સાથે એમના નાનાભાઈ શ્રી નરોત્તમભાઈ હતા. મુસાફરી ખર્ચ, ખરીદી અને પરદેશી નાણાના રોકાણમાં થઈને એકાદ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા ! મળતી વાત એ થઈ કે એ વખતે જર્મન અને ફ્રેંચ હિંદિયામણના દર ઘટી ગયા હતા. આગળ જતાં લાલ થશે, એમ સમજીને બન્ને ચલણમાં થઈને પચાસ હજાર રૂપિયા રોક્યા ! વખત જતાં જર્મન ચલણમાં કરેલું રોકાણ ડૂબી ગયું; ફ્રેંચ ચલણમાં રોકેલી મૂડી પાછી મળી ! પરદેશી ચલણમાં મૂડીના રોકાણ અંગે આ એક નવો અને ઉપયોગી અનુભવ મળ્યો. એની ક્ષી પણ એવી જ સારી ચૂકવી હતી ને !

સને ૧૯૨૧ માં સરદારશ્રી મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા. એમણે કસ્તૂરભાઈને એક પ્રાથમિક શાળા માટે દાન આપવા કહ્યું. તેઓએ પચાસ હજાર આપ્યા.

૧૯૨૧ ના રિસેમ્બરમાં અમદાવાદમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું. શ્રી મોતીલાલ નેહરુ કસ્તૂરભાઈના મહેમાન બન્યા હતા. આ પરિચય આગળ જતાં ગાઢ થયો અને ઉપયોગી નીવડ્યો. આ કોંગ્રેસ પછી કસ્તૂરભાઈની રાષ્ટ્રભાવના વધારે સખળ બની.

દિલ્લીની ધારાસભામાં : તે વખતે દિલ્લીની ધારાસભામાં મુંબઈ અને અમદાવાદના મિલમાલિક મંડળના પ્રતિનિધિને વારાફરતી ત્રણ ત્રણ વર્ષ માટે લેવામાં આવતા. આ માટે તે તે મિલમાલિક મંડળે પોતાના પ્રતિનિધિની ચૂંટણી કરવાની રહેતી. સને ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૬ ને માટે અમદાવાદ મિલમાલિક મંડળનો વારો હતો. આ માટે સર્વાનુમતે કોઈ એક વ્યક્તિની પસંદગી ન થઈ શકી, એટલે ચૂંટણી અનિવાર્ય બની. સરદારશ્રીએ કસ્તૂરભાઈને ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવા દબાણ કર્યું. કામ નવી જાતનું અને જવાબદારીભરેલું હતું અને અનુભવ હતો નહીં. એમણે ના પાડી, પણ છેવટે સરદારશ્રીની વાત માનવી પડી. કસ્તૂરભાઈએ એક નિયમ કર્યો હતો કે સત્તા માટે પ્રયત્ન કરવો નહીં, પણ સત્તા સામે ચાલીને આવે તો એની જવાબદારી લેતાં અચકાવું નહીં, અને એને માટે પૂરતો સમય આપવો, અને સભામાં વખતસર હાજર રહેવું. તેઓ ચૂંટણીમાં ઊભા રહ્યા. રસાકસી બહુ હતી. બે-ત્રણ મત ફરી જાય તો પરિણામ ફરી જાય એવી સ્થિતિ હતી ! એમાં એક નવી મુશ્કેલી આવી પડી. દિલ્લીની રાજસભાની ચૂંટણી પણ આ જ વખતે હતી, અને એમાં ગોરધનદાસ પટેલ અને નરશીદાસ જ્ઞેકિશનદાસ, એ બે વચ્ચે હરીફાઈ હતી. કસ્તૂરભાઈએ નરશીદાસને મત આપવાનું વચન આપ્યું હતું. સ્થિતિ એવી હતી કે ગોરધનદાસને મત ન આપે તો એની અસર પોતાની ચૂંટણી ઉપર પડે. એમના ઉપર ગોરધનદાસને મત આપવાનું દબાણ આપ્યું. કસ્તૂરભાઈએ કહ્યું : વચન આપ્યું તે પાળવું જ જોઈએ, ભલે પછી મારી ચૂંટણીનું પરિણામ ગમે તે આવે ! છેવટે તેઓ પાંચ વધુ મતે ચૂંટાયા. કામ નવું હતું, પણ મહેનત અને અભ્યાસની ટેવ હતી, અને ગમે તે વાતના હાર્દ સુધી પહોંચવાની શુદ્ધિ હતી. આ વખતે કોંગ્રેસની સ્વરાજ્ય પાર્ટીનું ધારાસભા ઉપર વર્ચસ્વ હતું, અને શ્રી મોતીલાલ નેહરુ એના મોવડી હતા. સ્વરાજ્ય પાર્ટીને પૈસાની જરૂર હતી તેથી મુંબઈ અને અમદાવાદના મિલમાલિકો પાસેથી પાંચ લાખ રૂપિયા ભેગા કરી આપ્યા. ધારાસભાને કારણે અનેક નેતાઓ સાથે સંપર્ક થયો, પણમુખ્ય ચેટી સાથે મિત્રતા થઈ. ધારાસભામાં સૌથી મોટું અને મહત્વનું કામ કસ્તૂરભાઈએ કાપડ ઉપરની ડાઘ ટકાની આબકારી જકાત દૂર કરાવવાનું કર્યું. પોતાના મતદાર વિભાગની આ સેવાથી કસ્તૂરભાઈની ખૂબ પ્રશંસા થઈ, અને એમને પોતાને પણ કંઈક નક્કર કામ કર્યાનો સંતોષ થયો. મોતીલાલ નેહરુએ પ્રમાણપત્ર આપ્યું કે અમારી સ્વરાજ્ય

પાટીના કોંગ્રેસમેન કરતાં તમે વધારે સારા કોંગ્રેસમેન પુરવાર થયા છો !

૧૯૨૩ માં અમદાવાદમાં ગાંધીજીને પ્રસિદ્ધ કેસ ચાલ્યો. એ કેસમાં હાજર રહેવાનું કસ્તૂરભાઈને આમંત્રણ મળ્યું. ગાંધીજીને છ વર્ષની સજા થઈ. ગાંધીજીને જેલમાં લઈ ગયા તે અગાઉ એમની સાથે કસ્તૂરભાઈની મુલાકાત થઈ. ગાંધીજીએ સરદારશ્રીની પડખે રહેવાની સલાહ આપી. આ ૪ વર્ષમાં પગારવધારા માટે મજૂર હડતાળનો સામનો કર્યો.

અને કાકાઓના વહીવટની સરસપુર મિલની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર બગડતી જતી હતી. સને ૧૯૨૩-૨૪ માં તો એ મિલને ફરિયામાં લઈ જવાની વાતો પણ થવા લાગી. કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા હોડમાં મુકાઈ ! પણ એકાદ-બેકે લાખ રૂપિયા આપવાથી પ્રતિષ્ઠા બચે એમ ન હતી. એ માટે તો કંઈક ધરમૂળનો ઉપાય થવો જરૂરી હતો. આ વર્ષો દરમિયાન કસ્તૂરભાઈની પ્રામાણિકતા અને વહીવટી કુશળતાની ઘણી નામના થઈ હતી. છેવટે શેરહોલ્ડરોએ ફરિયામાં જતી કાકાઓની મિલને બચાવવાનું કામ, અખ-તરાશપે, ભત્રીજાને સોંપ્યું ! કંઈક નવાઈ ઉપજાવે એવી આ ઘટના હતી. પણ એ અખતરો કસ્તૂરભાઈના બુદ્ધિબળથી સફળ થયો. બે-ત્રણ વર્ષમાં તો મરવા પડેલી મિલ નફો કરતી થઈ ગઈ. કસ્તૂરભાઈની પ્રતિષ્ઠામાં આથી ઘણો વધારો થયો : જ્યાં એમને વહીવટ હોય ત્યાં નુકસાન થાય જ નહીં અને વળતર પૂરેપૂરું મળે, એવી લોકોની શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ બની.

સને ૧૯૨૪ માં ગુરુદેવ ટાગોરને શાંતિનિકેતનને માટે અમદાવાદમાંથી લાખેક રૂપિયા ઉપરાંત ફંડ કરાવી આપ્યું હતું. એ જ રીતે આગળ ઉપર બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીને પૈસાની જરૂર જણાતાં, બજારોમાં મોટી મંદીના વખતમાં પણ, ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનને સવા લાખથી પણ વધુ ફંડ અમદાવાદમાંથી કરાવી આપ્યું હતું.

શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેકે પોતા તરફથી જેમ મોટી મોટી સખાવતો કરી છે, તેમ જનતા પાસેથી પણ કરોડો રૂપિયાનાં દાન જાહેરકામે માટે સહેલાઈથી મેળવ્યાં છે. દાન મેળવવાની જાણે એમને મોટી ક્ષાવટ છે. અને એ તેઓની એક આદર્શ મહાજન તરીકે સૌકાર્યનું સારું કરવામાં સાથ આપવા-અપાવવાની કલ્યાણબુદ્ધિનું જ પરિણામ છે. તેઓ માને છે કે કર મલા, હોગા મલા-ખીજનું ભણું કરો તો તમારું ભણું થયા વગર ન રહે-એ વાત બિલકુલ સાચી છે; અને એને અનુસરવાનો તેઓ હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે. ન હિ કલ્યાણકૃત્ 'કશ્ચિદ્ દુર્ગતિ' તાત ! ગચ્છતિ એ ગીતાવચનનો આ જ સાર છે.

આવી કલ્યાણબુદ્ધિ અને કાર્યશક્તિથી પ્રેરાઈને કસ્તૂરભાઈ શેઠ ઔદ્યોગિક, રાષ્ટ્રીય અને વિદ્યાપ્રસારના ક્ષેત્રે જે વિશિષ્ટ સેવાઓ આપી છે, તેની વિગતો આપવાનું આગળ ઉપર રાખીને તેઓની જૈન સંઘની ભક્તિ અને દીર્ઘદષ્ટિ ભરેલી સેવાઓનું સુભગ દર્શન કરીએ.

જૈન સંઘની સેવાઓ

પેઢીના પ્રમુખ : જૈન શ્વેતાંબર મુર્તિપૂજક સંઘની પ્રતિનિધિ સંસ્થા તે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી. તીર્થસ્થાનો અને જિનમંદિરોની સાચવણી અને એના અધિકારોની રક્ષા એ એનું કાર્ય. એના પ્રમુખની જવાબદારી પણ મોટી અને શ્રીસંઘમાં એની પ્રતિષ્ઠા પણ મોટી. સને ૧૯૨૬ માં પેઢીના વહીવટમાં કેટલીક મુશ્કેલી ઊભી થઈ હતી, અને ખીજી બાજુ શ્રી શત્રુંજય તીર્થના રખોપા માટે પાલીતાણા રાજ્યને વાર્ષિક પંદર હજાર રૂપિયા આપવામાં આવતા હતા તે કરાર પણ આ વર્ષમાં જ પૂરો થતો હતો. એટલે પાલીતાણાના દરબાર સાથે નવી સમજૂતી કરવાનો સવાલ પણ ફીક ફીક ઉઘ્ર અને અટપટો બન્યો હતો. પરિસ્થિતિ બાણે કોઈ સમર્થ સુકાનીની અપેક્ષા રાખતી હતી, જે શાણપણ, ધીરજ અને દૂરદેશીયી કામ લઈને સંઘને મૂંઝવતા પ્રશ્નોનો સુખદ ઉકેલ લાવી શકે.

આવા કટોકટીના વખતમાં, સને ૧૯૨૬ માં, શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈની પેઢીના પ્રમુખ તરીકે વરણી કરવામાં આવી. આ અંગે નોંધપાત્ર વાત એ હતી કે તેઓને અત્યાર સુધીમાં પેઢીના વહીવટદાર પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરવાની અને એના પ્રશ્નો ઊંડાણથી સમજવાની કોઈ તક નહોતી મળી અને એકાએક પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી સોંપવામાં આવી હતી. પણ અંતરમાં ધર્મની દાઝ હતી, ધર્મભાવનાનો પૂર્વજ્ઞેનો વારસો હતો અને જવાબદારીને પૂરી કરવાની તમન્ના અને સૂઝ હતી, એટલે જેટલા ઉત્સાહથી તેઓ સામે ચાલીને આવેલાં રાષ્ટ્રીય કે ખીજાં સત્તાસ્થાનોનો સ્વીકાર કરતા હતા, એટલા જ ઉત્સાહથી તેઓએ ધર્મ, સંઘ અને તીર્થની ભક્તિ કરવાના આ ધન્ય અવસરને વધાવી લીધો. કસ્તૂરભાઈના વિસ્તરતા જતા કાર્યક્ષેત્રમાં ધર્મક્ષેત્રનો ઉમેરો થયો. સને ૧૯૨૬ થી તે અત્યાર સુધી ૪૪ વર્ષ જેટલા સુદીર્ઘ સમય લગી તેઓએ પોતાની આ જવાબદારીને કેટલી ધગશ, નિષ્ઠા અને ભક્તિથી પૂરી કરી છે, અને અત્યારે ૭૬ વર્ષની ઉંમરે પણ કેટલી સ્ફૂર્તિ અને સફળતાથી તેઓ આ જવાબદારીને સંભાળી રહ્યા છે, તેનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ આપણી નજર સામે છે.

મોહિનાબહેન
મુક્તાબહેન

સુભદ્રાબહેન

ચનિભાઈ= સુભીબહિન= અંબાલાલભાઈ= જ્યોત્સ્નાબહિન= શરિકાન્ત નાણોવડી
પ્રમિલાબહિન પ્રતાપસિંહ મોહિલાલભાઈ

શહીબજીન = મણિબજીન = ચમનભાઈ = કરસુરવાઈ = નરોત્તમભાઈ = કાન્તાબજીન = લીલાવતીબજીન
 પુરુષોત્તમભાઈ ચંડલાલ ઝવેરી શારદાબજીન શારદાબજીન જગાભાઈ નાણાવડી

सिद्धार्थभाट= श्रेष्ठिकभाट= नलिनीजलेन= नातभभाट= नथनाजहेन= नीतिनसाई

सुनील स्वाति तल्ल संजय इधना आरविह- निरञ्जन प्रभिदायलुन
 बाई बाई= नविनीकान्त= नयनभाई
 इसायलुन

विजयसिंहाद= यीनिमाई= मनोरमायहेन= अशोकाभाई= अजयभाई= सवितायहेन प्रभायहेन सुहेद साराभाई शोभनायहेन जितेन्द्रसाई परीअ अन्नायहेन

નરેશ્વરભાઈ (હીરાભાઈ) = રમેશભાઈ = બ્રિજિનભાઈ =
 જ્યોત્સ્નાબહેન મનોરમાબહેન રિક્ષાબહેન

नरेशत्तमबाह् इरीसि'ग= श्रीमतीअहेन= सर्वोत्तमबाह्= शशजिनीअहेन
सुक्षायनाअहेन सौम्येन्द्रनाथ टणोर कृष्णाअहेन गुदाअअहेन

પેઢીનો કારોબાર કોઈ રજવાડાના કારોબાર જેવો મોટો છે. એને સારી રીતે ચલાવવા માટે પૂરી તકેદારી રાખવાની, તંદુરસ્ત પ્રણાલિકાઓ સ્થાપવાની અને સમયની જરૂરિયાત મુજબ એમાં ફેરફાર કરતાં રહેવાની જરૂર રહે છે. પેઢીના પ્રમુખ બન્યા પછી કસ્તૂરભાઈએ સૌથી પહેલું કામ પેઢીનો આંતરિક વહીવટ સુધારવાનું કર્યું. એના વહીવટમાં કયાંય અન્ય-વસ્થા ન રહે અને પૈસાની બાબતમાં કોઈને આંગળી ચીંધવાપણું ન રહે એ રીતે વ્યવસ્થાતંત્રમાં ફેરફાર કર્યો. અત્યાર સુધી હિસાબ તપાસણીનું કામ એનારરી મેમ્બર કરતા હતા, તેને બદલે ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટને એ કામ સોંપવામાં આવ્યું. બજેટ તૈયાર કરવાની અને જીર્ણોદ્ધારનાં કામોના ખર્ચનો અંદાજ નક્કી કરવાની પ્રથા શરૂ કરી; અને ટ્રસ્ટના વહીવટદાર પ્રતિનિધિઓની સલા નિશ્ચિત સમયને અંતરે નિયમિત મળતી રહે, એવો શિરસ્તો દાખલ કર્યો. આને લીધે પેઢીનો વહીવટ સરળ અને વ્યવસ્થિત બન્યો અને તીર્થોના કે જિનમંદિરોના પ્રશ્નોનો નિકાલ વખતસર થવા લાગ્યો.

શત્રુજયના પ્રશ્નો : કસ્તૂરભાઈ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના પ્રમુખ બન્યા ત્યારે સૌથી ઉગ્ર પ્રશ્ન હતો પાલીતાણા રાજ્યને આપવાના યાત્રાવેરાની રકમ નક્કી કરવાનો. સને ૧૮૮૬ માં પાલીતાણા રાજ્ય સાથે ૪૦ વર્ષનો કરાર થયો હતો. એ મુજબ એ રાજ્યને તીર્થ અને યાત્રિકાના જનમાલની સાચવણીના રખોપાના બદલામાં વાર્ષિક પંદર હજાર રૂપિયા આપવામાં આવતા હતા. એ કરાર ૧૯૨૬ માં પૂરો થતો હતો અને નવા કરાર માટે પાલીતાણા દરબાર વાર્ષિક દોઢ લાખ રૂપિયા જેવી દસ-ગણી રકમ માગતા હતા ! આથી શ્રીસંઘમાં તીવ્ર અસંતોષ અને રોષની લાગણી જાગી ઊઠી હતી. આપણા દેશની બ્રિટીશ હકુમતને આમાં દર-મ્યાનગીરી કરવાનું કહેવામાં આવતાં એના પ્રતિનિધિ શ્રી વોટસને એક લાખ રૂપિયાનો ફેંસલો આપ્યો હતો. જૈન સંઘે એનો અન્યાયી ફેંસલો તરીકે અસ્વીકાર કર્યો. એ સમય અસહકાર અને સત્યાગ્રહના અહિંસક અને શાંત પ્રતિકારનો મહાત્મા ગાંધીજીનો હતો; અને વાતાવરણમાં એની અસર સ્પષ્ટ વરતાતી હતી. ગાંધીજીના સંપર્ક અને વિશાળ દૃષ્ટિને કારણે કસ્તૂરભાઈ શેઠ અહિંસક પ્રતિકારની શક્તિને પિછાનતા હતા. તેઓએ પોતાના સાથીઓ અને જૈન સંઘના અગ્રણીઓને વિશ્વાસમાં લીધા. અને બધાએ મળીને, જ્યાં સુધી પાલીતાણાના દરબાર સંતોષકારક

સમાધાન માટે તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી, શત્રુજ્યની યાત્રા બંધ કરવાની જૈન સંઘને હાકલ કરી. ઘણાંય ભાવિક ભાઈઓ-બહેનોને વસમી લાગે એવી એ હાકલ હતી, પણ એમાં અન્યાયના પ્રતિકારનો અને તીર્થરક્ષાનો ટંકાર હતો. આખા સંઘે એ હાકલને માથે ચડાવી. એકાદ વર્ષ સુધી આ શાંત અસહકાર ચાલતો રહ્યો. છેવટે તે વખતના વોઈસરોય લોર્ડ રીડીંગની દરમ્યાનગીરીથી વાર્ષિક સાઠ હજારથી સુખદ સમાધાન થયું. સમાધાન થયું એટલે રખોપાની સાઠ હજારની રકમ નિયમિત આપી શકાય એવી કાયમી વ્યવસ્થા થવી જરૂરી હતી. તરત જ એ માટે દસેક લાખનું ફંડ બેંચું કરી લેવામાં આવ્યું.

આ સમાધાન પછી પણ શ્રી કસ્તૂરભાઈના મનને નિરાંત ન હતી. વળી પાછો ભવિષ્યમાં આ પ્રશ્ન જૈન સંઘને નહીં પજવે એની શી ખાતરી? એમને તો થતું કે તીર્થસ્થાન ઉપર યાત્રાવેરો કેવો? તીર્થયાત્રા તો કરવેરાથી સદંતર મુક્ત જ હોવી ઘટે. એટલે તેઓ આ અનિષ્ટનો કાયમી નિકાલ થાય, એમ ઇચ્છતા હતા. પણ આમાં ઉતાવળ કરવાથી ચાલે એમ ન હતું; ધીરજપૂર્વક યોગ્ય અવસરની રાહ જોવા સિવાય ખીજો ઇલાજ ન હતો. બે દાયકા સુધી કસ્તૂરભાઈ શેઠ ચૂપચાપ રાહ જોતા રહ્યા. અને આવી અનુકૂળતા દેખાઈ કે તરત જ એમણે એ માટે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. સને ૧૯૪૭ માં દેશ સ્વતંત્ર થયો. યાત્રાકર જેવા અન્યાયી કરોને દૂર કરવા માટે વાતાવરણ ઘણું અનુકૂળ હતું. વાત વાજખી હતી અને સરકારમાં વગ પણ સારી હતી; વળી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા સમર્થ રાષ્ટ્રપુરુષની હાજરી હતી. થોડાક વખતમાં જ શત્રુજ્યની યાત્રા કરમુક્ત બની; સાથે સાથે ગિરનારતીર્થને લગતા કેટલાક મૂંઝવતા પ્રશ્નોનો પણ સંતોષકારક નિકાલ થયો. સંઘમાં આનંદ-આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો. શ્રી કસ્તૂરભાઈ તરફની સંઘની ચાહના ખૂબ વધી ગઈ. શ્રીસંઘે તેઓને તા. ૩૦-૮-૧૯૪૯ ના રોજ સન્માનપત્ર અર્પણ કરીને પોતાની કૃતજ્ઞતા, હર્ષ અને આદરની લાગણી પ્રદર્શિત કરી.

યાત્રિકો આ ગિરિતીર્થની યાત્રા સુખપૂર્વક કરી શકે એ માટે થોડાંક વર્ષ પહેલાં ગિરિરાજ શત્રુજ્ય ઉપર પગથિયાં કરવામાં આવ્યાં છે, એમાં પણ કસ્તૂરભાઈની નજર દેખાઈ આવ્યા વગર રહેતી નથી.

અને છેલ્લાં ૧૦-૧૨ વર્ષ દરમ્યાન મંદિરોના નગર સમા આ તીર્થની શોભામાં, કળાસમૃદ્ધિમાં અને સ્વચ્છતા-સુઘડતામાં જે વધારો

થયો છે, એ જોઈને તો એના માર્ગદર્શક પ્રત્યેની પ્રશંસાની લાગણીથી અંતર ગદ્ગદ બની જાય છે. દાદાના દરબારની પાંચ પોળોના પાંચ જૂના પ્રવેશદ્વારોને સ્થાને ઊભા કરવામાં આવેલા ભવ્ય, મનોહર અને કળામય દરવાજા જાણે યાત્રિકોના મનને વશ કરી લે છે. પહેલી પોળમાં પેસતાં જીર્ણ થયેલી નાની નાની ઓરડીઓ અને ડોળીવાળાઓ અને ઊંચકણિયાંના આરામને માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા વચલા વિશાળ ચોકમાં અસુધડતા અને અસ્વચ્છતા પ્રસરી રહેતી. આજે ત્યાં અસ્વચ્છતા કરનારને આપમેળે જ શરમ-સંક્રાંચ થાય એવી ચોખ્ખાઈ પ્રવર્તે છે. સુસંસ્કારી નજર અને સૂઝતું જ આ પરિણામ છે.

અને દાદાના મુખ્ય દેરાસરની કળાને ઢાંકી દેતી સંખ્યાબંધ દેરીઓને દૂર કરીને મુખ્ય મંદિરના રૂપકામને જે રીતે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે, અને મંદિરની મનોહરતાનું મન ભરીને નિરીક્ષણ કરવાની જે મોકળાશ કરી આપવામાં આવી છે, તે તો જાણે શ્રી કસ્તૂરભાઈની અંતઃપ્રેરણાનું જ પરિણામ હોય એમ લાગે છે. દેરીઓમાં પધરાવેલાં સેંકડો પ્રતિમાઓનું ઉત્થાપન કરીને દેરીઓને દૂર કરવાનું કામ બહુ જ મુશ્કેલ હતું. એ શરૂ થયું ત્યારે એની સામે નારાજ પણુ ફીક ફીક પ્રગટી હતી. પણુ શ્રી કસ્તૂરભાઈનું દર્શન સ્પષ્ટ હતું; તેઓ વિચલિત ન થતાં દઢ રહ્યાં; એમના સાથીઓએ પણુ એવી જ શાણપણુભરેલી શાંત હિંમતથી અને કુતેહથી કામ લીધું. આજે આખું દશ્ય બદલાઈને સુરમ્ય બની ગયું છે ! જેઓને આ કામ તરફ કંઈક નારાજ હતી, તેઓ પણુ આજે એની મુક્ત મને પ્રશંસા કરે છે.

શત્રુંજય તીર્થની શોભાની સાથે સાથે એની આસપાસનું વાતાવરણ પણુ શોભાભર્યું રહે, એ દૃષ્ટિએ તલાટીમાં જ્યાં જત્રાણુઓને ભાતું આપવામાં આવે છે, એ સ્થાન પણુ નવા રૂપ-રંગ પામી રહ્યું છે. અને એની સામે મ્યુઝિયમની નાની સરખી રૂપકડી ઈમારત તૈયાર થઈ છે. પંદરેક વર્ષ પહેલાં ભગવાન ઋષભદેવના જીવનનું દર્શન કરાવતાં છ મોટાં મોટાં સુંદર ચિત્રો, શ્રીમતી બહેન ટાગોર પાસે, ૩૦-૩૫ હજાર જેટલું ખર્ચ કરીને, તૈયાર કરાવવામાં આવ્યાં છે, તે પણુ આ તીર્થની શોભા વધારવાની દૃષ્ટિએ જ. આ મ્યુઝિયમ આ ચિત્રો તથા પુરાતત્વની સામગ્રી માટે બનાવવામાં આવ્યું છે.

આ રીતે શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠના કાર્યકાળમાં શત્રુંજય તીર્થના અને

એના હક્કોના રક્ષણની, યાત્રાકરની મુક્તિની અને એના જીર્ણોદ્ધારની જે ઘટનાઓ બની તે યાદગાર અને પ્રેરણારૂપ બની રહે એવી છે. અને આ તીર્થમાં જે ફેરફાર થયો એને તો જીર્ણોદ્ધાર નહીં પણ પ્રાચીનનો શોભા વધારે એવું અભિનવ કલાસંવિધાન જ કહેવું જોઈએ. પ્રાચીન તીર્થ-ધામને શોભાયમાન બનાવવાની કળાની દૃષ્ટિએ શત્રુંજય તીર્થનું આ કાર્ય એક ઉત્તમ દાખલારૂપ બની રહે એવું છે. કસ્તૂરભાઈ શેઠની કલાસૂઝ અને જીર્ણોદ્ધારની નિપુણતાનાં અહીં પણ દર્શન થાય છે.

અન્ય તીર્થોના જીર્ણોદ્ધારની તેમ જ જૈન સંઘના ઉત્કર્ષ માટેની શ્રી કસ્તૂરભાઈની ખીજ કાર્યવાહીનો નિર્દેશ કરતાં પહેલાં જૈન સમાજની તેમની સૌથી પહેલી જાહેર સેવાની જે માહિતી મળે છે, તેનો ઉલ્લેખ અહીં જ કરી દેવો ઉચિત છે.

કોન્ફરન્સ સાથે સંબંધ : વખત જતાં કોન્ફરન્સના સમાજસેવાના કાર્યમાં ઢીલાશ અને કાર્યવાહકોનાં મનમાં કંઈક ઉદાસીનતા આવી હતી. આમાંથી બહાર નીકળવા માટે વિચારકોનું સમ્મેલન (કન્વેન્શન) યોજાવવાનું અને એનું પ્રમુખપદ શ્રી કસ્તૂરભાઈને આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ અંગે સ્વ. મારા મિત્ર શ્રી નાગકુમારભાઈ મકાતીએ લખેલ કોન્ફરન્સના ઇતિહાસ (પૃ. ૩૨-૩૩) માં લખ્યું છે કે-

“આ ચિંતાજનક મામલામાંથી તોડ કાઢવા કાર્યકર્તાઓએ વિચારકોનું એક સમ્મેલન યોજાવવા નિર્ધાર કર્યો. આ કટોકટીના પ્રસંગમાંથી પાર ઉતારે તેવા નાવિકો પણ જોઈએ. શેઠ દેવકરણ મૂળજીને સ્વાગત-પ્રમુખ બનાવ્યા. પ્રમુખપદ માટે સૌની નજર જૈન સમાજના સર્વમાન્ય નેતા અને બાહોશ સુકાની શેઠ કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ તરફ ગઈ. તેમના પિતા અમદાવાદનિવાસી શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈએ ચીફ સેક્રેટરી તરીકે વર્ષો સુધી જે સંસ્થાની સેવા કરી, તેમના સુપુત્ર સંસ્થાની કટોકટીને ટાળે મદદ ન આવે એ બને જ કેમ? તેમના નેતૃત્વ નીચે સં. ૧૯૮૧ના ચૈદ વદ ૨-૩, તા. ૧૧-૧૨ એપ્રિલ ૧૯૨૫ ના દિવસોમાં, મુંબઈ ખાતે કન્વેન્શન-વિચારસંમેલન યોજાવામાં આવ્યું....સૌએ પરામર્શ કરી નક્કી કર્યું કે કોન્ફરન્સ જીવવી જ જોઈએ. શેઠ કસ્તૂરભાઈએ પ્રમુખ સ્થાનેથી બોલતાં ભારપૂર્વક કહ્યું કે ‘હામના અબ્યુઝના ઉત્તમ વિચાર આપણી સમક્ષ રજૂ કરી, તેને વ્યવહારુ રૂપમાં મૂકવા કોન્ફરન્સની ખાસ જરૂર છે.’ જાણે કોન્ફરન્સને આશીર્વાદ આપવા જ ન આવ્યા હોય, એમ આ

કન્વેન્શનમાં રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીનાં પગલાં પણ થયાં હતાં.”

જે કંઈ માહિતી મળી છે તે અનુસાર જૈન સમાજના જાહેર જીવનમાં શ્રી કસ્તૂરભાઈનો આ પહેલો પ્રવેશ હતો.

કોન્ફરન્સના જીનનેર અધિવેશન પછી જૂના અને નવા વિચારવાળાઓ વચ્ચે જે મડાગાંઠ પડી હતી તે દૂર કરવા માટે કેટલીક ભૂમિકા તૈયાર કર્યા પછી, આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં, વિ. સં. ૨૦૦૬ માં, પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીના સાંનિધ્યમાં, શેઠશ્રી કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલના પ્રમુખપદે, કોન્ફરન્સનું ૧૭ મું અધિવેશન ફાલનામાં મળ્યું હતું, તેનું ઉદ્ઘાટન શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈએ કર્યું હતું. ફાલના અધિવેશનમાં પ્રગટેલ ઉત્સાહનો લાભ લઈ કોન્ફરન્સને વધુ સક્રિય બનાવવા માટે ખીજે જ વર્ષે ૧૮ મું અધિવેશન, જૂનાગઢમાં શેઠશ્રી કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલના પ્રમુખપદે મળ્યું, તેનું ઉદ્ઘાટન પણ શ્રી કસ્તૂરભાઈએ જ કર્યું હતું.

આ રીતે કોન્ફરન્સને કસ્તૂરભાઈની સલાહ-સૂચનાનો અવારનવાર પ્રસંગ મળતો રહ્યો છે. અને છતાં સમાજઉત્કર્ષના કાર્યમાં કોન્ફરન્સે વિશેષ સક્રિય થવાનું હજી બાકી જ છે.

હવે જીર્ણોદ્ધારો અને ખીજાં સંઘકાર્યોની વાત કરીએ.

રાણકપુરનો જીર્ણોદ્ધાર : રાણકપુર તીર્થ ટેકરીઓથી ઘેરાયેલા વેરાન વગડામાં બિસ્માર હાલતમાં હતું. ત્યાં પહોંચવા માટે સરખો માર્ગ પણ ન હતો, અને જત્રાગુઓની અવરજવર પણ ઓછી હતી. કસ્તૂરભાઈનું મન વેદના અનુભવી રહ્યું : કળાના મંદિર સમું દેવવિમાન જેવું કેવું ભવ્ય અને જાજરમાન જિનમંદિર ! અને એની કેવી સ્થિતિ ! એનો જીર્ણોદ્ધાર એની ભવ્યતા અને પ્રાચીનતાને અનુરૂપ થવો જોઈએ. આ માટે સને ૧૯૩૩માં કસ્તૂરભાઈ રાણકપુર પહોંચ્યા; સાથે ભારતીય પુરાતત્ત્વના અભ્યાસી અંગ્રેજ સહૃદયશ્રી ખેટલીને અને બે મિસ્ત્રીઓને લેતા ગયા. ચાર દિવસ ત્યાં રોકાઈને જીર્ણોદ્ધારની યોજના નક્કી કરી. કામ એવું કરવાનું હતું કે જૂની ઢારણીનો જે ભાગ ખંડિત થયો હતો તે જૂનાની સાથે બંધ બેસે એ રીતે પૂરો કરવો; પથ્થર પણ એવો જ પસંદ કરવો. બધી તૈયારી કરીને જીર્ણોદ્ધારનું કામ શરૂ કર્યું. ૭ મહિના સુધી ચાલેલું કામ સંતોષકારક ન લાગતાં તે રદ કર્યું ! વર્ષોની કામગીરી પછી જીર્ણોદ્ધાર પૂરો થયો ત્યારે એ મંદિર નવાં રૂપ-રંગ ધારણ કરી રહ્યું. એ જોઈને શ્રી ખેટલીએ શ્રી કસ્તૂરભાઈને લખ્યું કે ખીજ

ઢાઈથી આ કામ આવી સારી રીતે થઈ ન શકત. જીર્ણોદ્ધાર પછી ત્યાં ધર્મશાળા, બગીચો વગેરેની સગવડ પણ કરવામાં આવી, અને સ્વચ્છતા ઉપર પણ પૂરું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું. ત્યાંનું કામ જોઈને મારવાડના એક ભાઈને ત્યાં ધર્મશાળા કરાવવાની ભાવના થઈ; એ માટે એમણે પચાસ હજાર રૂપિયા આપવા કહ્યું. એમની માગણી દેરાસરની સામે ધર્મશાળા કરવાની હતી. કસ્તૂરભાઈએ એની સ્પષ્ટ ના કહી. મંદિર અને એની આસપાસની સુંદરતામાં જરાય હરકત આવે એ એમને મંજૂર ન હતું. આ જીર્ણોદ્ધારથી જીર્ણોદ્ધારની નવી દિશા અને સૂઝ પ્રગટી. મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર સાથે જાણે યાત્રાનો પણ ઉદ્ધાર થયો! આજે જૈન-જૈનેતર હજારો યાત્રિકો રાણપુર જાય છે અને મંદિરનો કળાવૈભવ જોઈને પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

આખૂનાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર : આખૂતીર્થનો વહીવટ સિરોહીની પેઢી કરે છે, પણ આવા વિશ્વવિખ્યાત કળાધામની સાચવણી તો ગમે તે રીતે થવી જ જોઈએ. શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠની ઔદાર્યભરી ભલામણથી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીએ સને ૧૯૪૬-૪૭માં એના જીર્ણોદ્ધારનો નિર્ણય કર્યો. આમાં પહેલી જરૂર હતી એ મંદિરમાં વપરાયેલ કુળનો જ આરસ મેળવવાની. એ માટે છ મહિના સુધી નિષ્ણાતો મારફત તપાસ કરાવી. છેવટે દાંતા રાજ્યની અંબાજી-કુંભારિયાજીની ટેકરીમાંથી એ ખાણ મળી આવી; પણ દાંતા રાજ્યે એ પથ્થર લેવાની અનુમતિ ન આપી! એવામાં સ્વરાજ્ય આવ્યું. કસ્તૂરભાઈ શેઠની વગથી એ કામ પત્યું. જીર્ણોદ્ધારના ખર્ચનો અંદાજ તેવીસ લાખનો હતો; થોડુંક કામ કરતાં લાગ્યું કે ખર્ચ ચારગણો થશે! કસ્તૂરભાઈએ કામની વિગતો તપાસીને માત્ર જૂના કામમાં જે ભાંગતોડ થઈ હોય તે પૂરું કરવાનો જ આગ્રહ રાખ્યો; નવું કામ કરવાનો સાક્ષાદ્ ઇનકાર કર્યો. આખૂતીર્થનો નમૂને-દાર જીર્ણોદ્ધાર ચૌદેક વર્ષને અંતે ૧૪ લાખમાં પૂરો થયો!

કુંભારિયા, ગિરનાર, તારંગાના જીર્ણોદ્ધાર : કુંભારિયાનાં પાંચે જિનાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર પણ એમની કળા અને સુંદરતાને સુરક્ષિત બનાવે એવો થયો છે. એ જ રીતે ગિરનારના મુખ્ય મંદિરને સુરક્ષિત બનાવી લેવામાં આવ્યું છે. અને તારંગા તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર તો વળી ઢાઈ અનેખી ઢાંચનો થયો છે. આમ તો એ મંદિરમાં એવી ઢાઈ મોટી તોડફોડ નહોતી થઈ કે જેનો મોટા પાયે જીર્ણોદ્ધાર કરવો પડે. પણ

સૈકાઓથી થતા રહેલા નાનામોટા સમારકામ અને રંગકામને લીધે સાવ ઢંકાઈ ગયેલું મંદિરનું કળામય સમૃદ્ધ રૂપકામ જાણે મૂંઝાઈને પ્રગટ થવા તલસતું હતું ! કસ્તૂરભાઈનું ધ્યાન એ તરફ ગયું; અખતરા રૂપે થોડાક રૂપકામ ઉપરનાં પડ-પોપડાં દૂર કરાવીને જોયું તો અંદર જાણે કળાનો ભંડાર છુપાયો હતો ! તરત જ એ કામ હાથ ધરવાનો અને એ માટે પૂરતું ખર્ચ કરવાનો નિર્ણય થયો. જેમ જેમ કામ આગળ વધતું ગયું તેમ તેમ રૂપકામના નવા નવા કળામય નમૂનાઓ છતાં થતા ગયા. અત્યારે પણ એ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારનું કામ ચાલી રહ્યું છે. તારંગાતીર્થ અંગે સને ૧૯૨૮ માં દિગંબરો સાથે સમાધાન કર્યું હતું.

જ્યાં પણ નવું પાંધકામ થતું હોય કે પ્રાચીન ઇમારતો જીર્ણોદ્ધાર થતો હોય, ત્યાં કસ્તૂરભાઈ અવારનવાર જઈને જાતે નિરીક્ષણ કરે છે, અને સ્થાપત્ય અંગેની પોતાની વિશિષ્ટ સમજ અને સૂઝથી જરૂરી સૂચનાઓ આપે છે. આ બાબતમાં તેઓએ એવો નિયમ રાખ્યો છે કે સામાન્ય રીતે નવાં જિનમંદિરોમાં જરૂર પૂરતું જ ખર્ચ કરવું; અને જીર્ણોદ્ધારના કામમાં જરૂરિયાત મુજબ ખર્ચ કરવામાં સંકોચ ન કરવો.

સાધાર્મિક ભક્તિ : સને ૧૯૩૫ કે ૩૬ ની વાત છે. શત્રુંજયના દાદાના દેરાસરની ૪૦૦ મી વર્ષગાંઠ હતી. પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજે એ નિમિત્તે અમદાવાદમાં નવકારશી કરવાની પ્રેરણા આપી. એ માટે શહેરના શેઠિયાઓ તેઓની પાસે ભેગા થયા. બધાને એ વાત બરાબર લાગી. એ વખતે કસ્તૂરભાઈને બોલાવીને એ વાત કરી. કસ્તૂરભાઈએ કહ્યું : આ રીતે ૨૫-૩૦ હજાર ખરચી નાખવાને બદલે સાધાર્મિકોની ભક્તિમાં, એમને મદદ કરવામાં વાપરવા જોઈએ. હું નવ-કારશીના બદલે સાધાર્મિકોની ભક્તિમાં બે હજાર રૂપિયા ખરચીશ.

તિથિચર્યા : વિ. સં. ૧૯૯૦ ના પ્રથમ મુનિસમ્મેલન પછી તપ-ગચ્છ સંઘમાં પર્વતિચિની ચર્યા નિમિત્તે મોટો મતભેદ અને કલેશ ઊભો થયો હતો. શેઠશ્રીએ મધ્યસ્થી દ્વારા આ ઝઘડાનો નિકાલ લાવી શ્રીસંઘમાં એખલાસ સ્થાપવા દિલ દઈને પ્રયત્ન કર્યો. શ્રીસંઘ સમ્મેલન વખતે સને ૧૯૬૩માં પણ આ માટે ફરીવાર પ્રયત્ન કરેલો. પણ સંઘમાં પ્રવર્તતી એકાંત આગ્રહની વૃત્તિએ એને સફળ થવા ન દીધો !

ટ્રસ્ટ એક્ટ : ધર્મોદ્ધાર નાણાંની સાચવણી અને વ્યવસ્થા માટે ઘડાયેલ મુંબઈ સરકારના ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ એક્ટને શ્રી કસ્તૂરભાઈએ સૌથી

પહેલાં વધાવી લીધો હતો ! સ્વચ્છ વહીવટનો એમનો આગ્રહ આમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ધર્માદા ટ્રસ્ટોના વહીવટની તપાસ માટે સરકારે નીમેલ તેંકુલકર સમિતિ તથા સર સી. પી. રામસ્વામી આયર સમિતિ સમક્ષ જૈન ટ્રસ્ટોના વહીવટ અને એનાં નાણાંના ઉપયોગ અંગે તેઓએ ખૂબ ઉપયોગી જુગાની આપી હતી.

હરિજન મંદિર પ્રવેશ : સ્વરાજ્ય પછી અને તે પહેલાં પણ હરિજનોને મંદિરમાં આવવા દેવા અંગે ઠીક ઠીક હિલચાલ ચાલુ હતી. પછી તો એ અંગેનો ધારો જ ઘડાયો. આ બાબતમાં જૈન સંઘે શું કરવું ઘટે એ અંગે સારી એવી મૂંઝવણ પ્રવર્તતી હતી. પણ કસ્તૂરભાઈના મનમાં એ અંગે કોઈ દુવિધા ન હતી. તેઓ માને છે કે આવી અટકાયત કરવી બરાબર નથી. એમણે હિંમત અને સમજણપૂર્વક માર્ગદર્શન આપ્યું. પરિણામે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીએ જાહેર કર્યું કે જૈન રિવાજ મુજબ સ્વચ્છ થઈને આવનાર હરકોઈ માણસ મંદિરમાં આવી શકે છે. આવી જાહેરાત કરવી-કરાવવી એ કસ્તૂરભાઈની હિંમત, શક્તિ અને દીર્ઘદષ્ટિનું જ પરિણામ લેખી શકાય.

સાધ્વીઓના વિકાસની લાગણી : સાધ્વીસંઘના વિકાસ માટે, એમના અધ્યયન અંગે તેમ જ તેઓ પાટ ઉપર બેસીને શ્રાવકસમુદાય સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપી શકે કે કેમ, એ અંગે સાધ્વીસમુદાયને કેટલી દૃષ્ટ આપવી એ સંબંધી આપણા મોટા ભાગના સાધુસમુદાયમાં, આજે પણ, ઠીક ઠીક સંકુચિતતા પ્રવર્તે છે. શ્રી કસ્તૂરભાઈ આવી વાતો કે ચર્ચાથી દૂર રહીને આમાં અત્યારના યુગમાં શું થવું જોઈએ તે પોતાના વર્તનથી જ સમજાવી દે છે. મુંબઈમાં પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી મૃગાવતીશ્રીજીના વ્યાખ્યાનમાં અને અમદાવાદમાં, જૈનસંઘના નિષ્ઠાવાન, અનાસક્ત અને મૂક અગ્રણી શેઠશ્રી કેશવલાલ લલ્લુભાઈ ઝવેરી વગેરેની સાથે, પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી નિર્મળાશ્રીજીના વ્યાખ્યાનમાં હાજરી આપીને તેઓએ પોતાના મનનું વલણ, વગર બોલ્યે, સમજાવી દીધું હતું. એટલું જ નહીં, ત્રણ વર્ષ પહેલાં ભાવનગરમાં જીજ્ઞાસેલ શ્રી જૈન આત્માનંદ સલાના હીરક ઉત્સવ વખતે તેઓએ આ અંગેના પોતાના વિચારો પણ જાહેર કર્યા હતા કે સાધ્વીજીઓને વિકાસની પૂરી મોકળાશ આપવી જોઈએ. સાધ્વીજી શ્રી નિર્મળાશ્રીજીની નિશ્રામાં યોગ્યતા કન્યાઓના સંસ્કાર-અધ્યયન-સત્રને તેઓનો સક્રિય સાથ મળતો રહે છે.

ભાવખળા દ્રસ્ટનો નિયમ : ૧૦-૧૨ વર્ષથી તેઓ મુબઈના શ્રી ભાવખળા દેરાસરના દ્રસ્ટના દ્રસ્ટી બન્યા છે. સંઘશરીરની તંદુરસ્તી સાચવવા માટે આ દ્રસ્ટે એ મતલબનો ઠરાવ કર્યો છે કે જે કોઈ સાધુ મહારાજે મુબઈમાં કે એના પરામાં લાગલાગટ ત્રણ ચોમાસાં કર્યા હોય એમને ભાવખળા દ્રસ્ટના ઉપાશ્રયમાં ચોમાસુ કરવાની વિનંતિ ન કરવી. સંઘના ભલા માટે ક્યારે શું કરવાની જરૂર છે, એ અંગે કસ્તૂરભાઈની દષ્ટિ કેટલી સ્પષ્ટ છે, તે આ ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે.

શ્રીસંઘસંમેલન : શ્રી કસ્તૂરભાઈના જીવનનાં મોટામાં મોટાં જાહેર કાર્યોમાંનું એક અથવા સૌથી મોટું કાર્ય તે એમણે સને ૧૯૬૩ માં તા. ૧૩-૧૪ એપ્રિલે અમદાવાદમાં બોલાવેલ શ્રી અખિલ-ભારતીય જૈન સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક શ્રમજોપાસક શ્રીસંઘ સંમેલન. જૈન સંઘની એકતા અને શુદ્ધિમાં પ્રવેશી ગયેલ ખામીને દૂર કરવા માટે આ સંમેલન બોલાવવામાં આવ્યું હતું. સંમેલનનો હેતુ સમજાવતાં તેઓએ પોતાના વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે—“મારા પોતાના મનમાં તો આ કામના વાજખી-પણા, ઉપયોગીપણા અને જરૂરીપણા વિષે જરાય શંકા નથી. જો હું મારા મનની વાત એક જ વાક્યમાં કહેવા માંગું તો મારે કહેવું જોઈએ કે પાઘડીનો વળ હવે છેડે આવી ગયો છે, અને જૈન સંઘની શુદ્ધિ અને એકતાની બાબતમાં જરાય ગંદાલત રાખવા જેવી નથી.” નજીવી-નમાલી વાતમાં પણ મોટા વિવાદ કે ઝઘડામાં ઊતરી પડવાની જૈન સંઘની નબળાઈ જોતાં આવું સંમેલન કોઈ પણ જાતના સંઘર્ષ વગર શાંતિથી પૂરું થાય એ જ બહુ મુશ્કેલ વાત હતી. જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં સંઘની શુદ્ધિ અને એકતા માટે શ્રાવકસંઘનું આવું સંમેલન મળ્યું હોય એવો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો; તેથી એ એક શકવર્તી અસાધારણ ઘટના હતી. આ સંમેલન સફળતા અને ઉત્સાહપૂર્વક પૂરું થયું, એ શ્રી કસ્તૂરભાઈની સંઘકલ્યાણની ઉત્કટ અને નિર્મળ લાવના, દૂરદેશી અને વિરલ કાર્યશક્તિનું જ પરિણામ કહી શકાય. આવું સંમેલન બોલાવવું અને સફળ કરવું એ એમના જ ગજની વાત હતી. સંઘના હિતની દૃષ્ટિએ આ કાર્ય ખૂબ ઉત્તમ અને મહત્વનું થયું હોવા છતાં, બ્યારે એમને લાગ્યું કે આનાથી ધાર્યું પરિણામ આવી શકે એમ નથી, ત્યારે તેઓએ, પ્રતિજ્ઞાના મોટા ખ્યાલમાં અટવાયા વગર, ચાર વર્ષ પછી, શ્રીસંઘ સમિતિને આટોપી લીધી. આ અંગેના નિવેદનમાં તેઓએ કહ્યું

કે—“અમને જાણવતાં ધણું દુઃખ થાય છે કે આપણે ત્યાં સ્થિતિ વધુ ને વધુ કથળતી જાય છે. જેમ જેમ અમે ઊંડા ઊતરતા ગયા તેમ તેમ જે બનાવો અમારી જાણમાં આવ્યા તે અતિ ખેદજનક છે. આમ છતાં, સ્થાનિક સંઘો કે પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ આદિ શ્રમણ-સમુદાયનો સહકાર ન મળતાં, અમારે, નાણ્ટક, આ સમિતિને આટોપી લેવાનો નિર્ણય કરવો પડ્યો છે, અને તે મુજબ સમિતિને આટોપી લેવામાં આવે છે.”

નિર્વાણ સમિતિના અધ્યક્ષ—ભગવાન મહાવીરના પચીસસોમા નિર્વાણવર્ષની વ્યાપક અને સમુચિત ઉજવણી માટે જૈન સંઘના ચારે દિશકાની જે અખિલ-ભારતીય સમિતિ રચવામાં આવી છે, એનું અધ્યક્ષપદ શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈને આપવામાં આવ્યું છે, એ બિના પણ તેઓ પ્રત્યેની ચાહના અને આદરની સૂચક છે. આ સમિતિનું કાર્યાલય મુંબઈમાં છે.

પેઢીની નિયમાવલી—ભવિષ્યમાં પણ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનો વહીવટ સારી રીતે ચાલતો રહે, એ માટે પેઢીની નિયમાવલીમાં જે કંઈ સમુચિત ફેરફાર કરવાની જરૂર હતી તે કરીને, એકાદ વર્ષ પહેલાં જ, એ કામ તેઓની દારવણીથી પૂરું કરવામાં આવ્યું, તે પણ એક ધણું ઉપયોગી કાર્ય થયું.

સ્થપતિની નિપુણતા—બાંધકામ અને જીર્ણોદ્ધાર તરફનો એમનો રસ ફેટલો ઊંડો છે! એમને માટે તો એ કુરસદનો શોખ (hobby) નહીં પણ જીવનનો રસ જ છે. એમાં—ખાસ કરીને પ્રાચીન ધર્મસ્થાનોના ઉદ્ધારમાં—એમની ધર્મભક્તિ અને કલાસૂઝનાં દર્શન કરવા મળે છે. એમનો આ રસ એવો જીવંત છે કે એ માટે તેઓ પોતાનાં તન-મન-ધન સહર્ષ અર્પણ કરે છે. પાંચેક વર્ષ પહેલાં ધંધુકામાં બાંધાયેલ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. અને એમની જીર્ણોદ્ધારની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ તો અમદાવાદમાં શાંતિનાથની પોળના શ્રી શાંતિનાથના દેરાસરના તાજેતરમાં થયેલ જીર્ણોદ્ધારમાં પણ જોવા મળે છે. પ્રાચીન લાકડકામનો અને પથ્થરકામનો ત્યાં કેવો સરસ સુમેળ થયો છે!

કળા તરફનો અનુરાગ—શ્રી કસ્તૂરભાઈનો કળા તરફનો અનુરાગ કેવળ જીર્ણોદ્ધારોમાં કે નવી ધમારતોમાં જ જોવા મળે છે, એવું નથી; તેઓએ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કળાકારોની ઉત્તમ ક્રાંતીની પચીસસો જેટલી કૃતિઓ અને પુરાતત્ત્વના કેટલાક સુંદર અવશેષો પણ વસાવ્યા છે.

વિદ્યામંદિર—પૂજ્ય મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીની પ્રેરણાથી શ્રી કસ્તૂર-

લાઈએ, પોતાના કુટુંબની સખાવતથી, સને ૧૯૫૫ માં અમદાવાદમાં લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર સ્થાપ્યું છે. ભારતીય તેમ જ પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના દેશ-વિદેશના અભ્યાસીઓ અને વિદ્વાનોને માટે વિદ્યાતીર્થ સમી આ સંસ્થા ગુજરાતના અને જૈનસંઘના ગૌરવરૂપ છે. કસ્તૂરભાઈ ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વવિદ્યાઓ પ્રત્યે કેવાં આદર અને ભક્તિ ધરાવે છે, તે આ ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે. પૂજ્ય મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, પૂજ્ય પંડિતશ્રી સુખલાલજી અને મુરખી શ્રી રસિકભાઈ છોટાલાલ પરીખ એ સંસ્થાના સલાહકારો છે.

પિતાના નામે ટ્રસ્ટ—શેઠ શ્રી કસ્તૂરભાઈ, એમના મોટાભાઈ શ્રી ચીમનભાઈ અને નાનાભાઈ શ્રી નરોત્તમભાઈ(નરુભાઈ)એ સને ૧૯૨૬ માં, પોતાના પિતાશ્રીના સ્મરણ નિમિત્તે, છ લાખ રૂપિયાનું ટ્રસ્ટ કર્યું. તે વખતે ટ્રસ્ટ એકટ ન હતો એટલે ટ્રસ્ટનાં નાણાંના રોકાણ બાબત કોઈ પ્રતિબંધ ન હતો. આ છ લાખનું રોકાણ એવી રીતે કરવામાં આવ્યું કે વખત જતાં એમાંથી સત્તાવીસ લાખ થયા, અને આગળ જતાં અમદાવાદની એલ. ડી. એન્જિનિયરીંગ કોલેજ માટે ત્રીસેક લાખ રૂપિયાનો ફાળો આપી શકાયો, અને બીજાં પણ અનેક સારાં કામો થઈ શક્યાં!

એન્જિનિયરીંગ કોલેજની વાત જાણવા જેવી છે. એ વખતે લોર્ડ એમોર્ન મુંબઈના ગવર્નર હતા. એન્જિનિયરીંગ કોલેજ માટે સરકારને એક કરોડ રૂપિયાની જરૂર હતી. કસ્તૂરભાઈએ આ માટે પચીસેક લાખનું દાન આપવાની પોતાની ઇચ્છા ગવર્નર લોર્ડ એમોર્ન આગળ વ્યક્ત કરી. ગવર્નર ખૂબ રાજી અને પ્રભાવિત થયા. એમને થયું, આવી મોટી સખાવત લાવી આપ્યાનો યશ આમાં પોતાને સહેજે મળે એમ છે! એમણે આ વાત બીજા કોઈને નહીં કહેવા અને પોતે આ કામ પૂરું કરી આપશે એમ કસ્તૂરભાઈને કહ્યું. છેવટે અમદાવાદમાં એન્જિનિયરીંગ કોલેજ ભભી થઈ.

વિકાસલક્ષી વલણ—જૈન સંઘના હિતની દૃષ્ટિએ શ્રી કસ્તૂરભાઈએ અત્યાર લગીમાં જે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી છે, તેનું અવલોકન —મૂલ્યાંકન કરતાં એમ કહેવું જોઈએ કે તેઓનું વલણ ન રૂઢિચુસ્ત છે, ન સુધારક છે, પણ વિકાસલક્ષી છે. જે માર્ગે સંઘની પ્રગતિ રેખાતી હોય તેથી દૂર રહેવાનો અને જે માર્ગે વિકાસ સધાતો હોય એને આવકારવાનો એમનો સદા પ્રયત્ન હોય છે.

તેઓએ કરેલી જૈન સંઘ અને સંસ્કૃતિની સેવાઓની ખીજ પણ ક્રેટલીક વિગતો નોંધી શકાય એમ છે, પણ હવે આટલેથી બસ કરીએ.

અન્ય ઉદ્યોગો

રાયપુર, અશોક, સરસપુર અને અરવિંદ મિલની વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. સને ૧૯૨૯ માં અરુણ મિલ, સને ૧૯૩૩ માં નૂતન મિલ અને સને ૧૯૩૬ માં જૂની મિલમાંથી ન્યૂકોટન મિલ ઊભી થઈ. આ સાતે મિલો ‘કસ્તૂરભાઈ યુપની મિલો’ તરીકે ઓળખાય છે.

પચીસેક વર્ષમાં કાપડ ઉદ્યોગને વિકસાવવાની પોતાની કામગીરી જાણે પૂરી થઈ હોય એમ ખીજ વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆતથી કસ્તૂરભાઈએ અન્ય ઉદ્યોગો તરફ ધ્યાન આપવા માંડ્યું : સને ૧૯૩૯ માં અમદાવાદમાં અનિલ સ્ટાર્ચ નામે કાંજીનું કારખાનું શરૂ કર્યું; સને ૧૯૪૩ માં મુંબઈમાં નીલા પ્રોડક્ટસ નામે ફાઈન કેમીકલ્સ (દવાઓ બનાવવામાં ઉપયોગી થાય એવાં રસાયણો)નું કારખાનું શરૂ કર્યું; અને સને ૧૯૪૮ માં વલસાડ પાસે પ્રસિદ્ધ અતુલ પ્રોડક્ટસ નામે રંગો, રસાયણો અને દવાઓનું જંગી કારખાનું શરૂ કર્યું.

અતુલ પ્રોડક્ટસ એ શ્રી કસ્તૂરભાઈની પ્રામાણિક, કાર્યદક્ષ અને સફળ ઉદ્યોગપતિ તરીકેની સિદ્ધિના સુવર્ણકળશ સમું છે. આ કારખાનાની શરૂઆતની એક કરોડની મૂડીમાં દસ લાખ રૂપિયા એક અમેરિકન કંપનીના હતા. આ લાગીદારીના કરાર કરતી વખતે એક વાંધો આવ્યો. વાંધો નાનો છતાં સૈદ્ધાંતિક હતો. અમેરિકન કંપની એ વાંધો દૂર કરવા તૈયાર ન હતી. કસ્તૂરભાઈ સિદ્ધાંતને એકઠાં મૂકીને સમાધાન કરવા તૈયાર ન હતા. વાત એટલી આગળ વધી કે કરાર ભાંગી પડે! પણ કસ્તૂરભાઈએ નમતું ન આપ્યું. છેવટે અમેરિકન કંપનીએ તેમની વાત મંજૂર રાખી. કારખાનું શરૂ કરતાં ખીજ એક કરોડની જરૂર પડી. કસ્તૂરભાઈની શાખથી એ રકમ પણ મળી ગઈ. થોડાંક વર્ષ પહેલાં એ અમેરિકન કંપની દસ લાખને બદલે સાઠ લાખ લઈને છૂટી થઈ. અત્યારે આ કારખાનાની મૂડી ચાર કરોડની, રોકાણ સોળ કરોડનું અને ઉત્પાદન બાર કરોડનું છે. મુખ્ય કારખાનું, ખીજ પેટા કારખાનાં અને વસવાટોને સમાવતા આ નગરનો વિસ્તાર બારસો એકર જેટલો છે. કિલ્લામાં વસેલ અમદાવાદનું ક્ષેત્રફળ આશરે અગિયારસો એકર છે!

સને ૧૯૨૬ અને ૧૯૩૫ માં તેઓએ બે ટેરીફ કમીશનો સમક્ષ

સુતરાઉ કાપડને લગતી ઉપયોગી અને માહિતીપૂર્ણ જીજ્ઞાસા આપી હતી.

સને ૧૯૨૮માં મિલમજૂરોના પગાર બાબતમાં ગાંધીજી અને મિલ-માલિકો વચ્ચે મતભેદ પડ્યો. આ અંગે વાટાઘાટો કરવા એક મિલમાલિક અને કસ્તૂરભાઈ ગાંધીજી પાસે ગયા. જેઓની સાથે તેઓ ગયા હતા, તેઓ ગાંધીજીની વાત સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા. બધા છૂટા પડ્યા; ગાંધીજીએ કસ્તૂરભાઈને બોલાવીને એમને સમજાવવા કહ્યું. કસ્તૂરભાઈના પ્રયાસ પણ સફળ ન થયા; એટલે તરત સમાધાન ન થયું. તેથી ઉદ્યોગને સારું એવું નુકસાન વેઠવું પડ્યું. ૧૯૩૩ ની લડત પછી કોઈક વખતે ફરી પાછો આવો પ્રસંગ આવ્યો. એમાં મજૂરો વતી ગાંધીજી અને મિલો વતી કસ્તૂરભાઈએ મળીને સમાધાન શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સમજૂતી ન થઈ; એટલે, લવાદી પ્રથા મુજબ, એ કામ જસ્ટીસ મડગાંવડરને સોંપવામાં આવ્યું; એમનો ફેંસલો બંનેએ માન્ય રાખ્યો.

સને ૧૯૨૮માં કસ્તૂરભાઈએ રાયપુર મિલમાં બાલધર અને આદર્શ ઘોડિયાખાતું શરૂ કર્યું; અને પહેલી મેના દિવસે એનું ઉદ્ઘાટન ગાંધીજીના હાથે કરાવ્યું. આ પ્રસંગે બોલતાં કસ્તૂરભાઈએ કહ્યું હતું કે—“ગલીચ વાતાવરણમાં જે બાળકો ઊછરે, અગર જે ચોખ્ખી હવા કે સૂર્યનાં કિરણ ભાગ્યે જ જીએ, જેમને નાહવાનો કે સ્વચ્છ રહેવાનો બિલકુલ વિચાર પણ ન આવે એવા કારીગરવર્ગ પાસેથી આપણે પૂરતા કામની આશા કેવી રીતે રાખી શકીએ? આપણે આપણો ઉદ્યોગ પરદેશની હરીફાઈ સામે ટકાવી રાખવો હોય તો કારીગર કે દેશનું હિત તો પછી, પણ પોતાના જ હિતની ખાતર મિલમજૂરને અજાનમાંથી મુક્ત કરી નીતિમાન અને બળવાન બનાવવાની આપણને ફરજ પડશે. અમદાવાદમાં મજૂર અને મૂડીદાર વર્ગ વચ્ચે જે મીઠાશનો સંબંધ છે, તેનું મુખ્ય કારણ તો મહાત્માજીનો સદ્ગુણ છે. મજૂરોની અનુકૂળતામાં અમારો અંતિમ લાભ સમાયેલો છે એમ અમે જોઈ શક્યા છીએ.”

આ વિચારો કસ્તૂરભાઈના પ્રગતિશીલ વલણ, સમયને પારખવાની શક્તિ અને કલ્યાણશુદ્ધિનો ખ્યાલ આપે એવા છે.

સને ૧૯૨૭-૨૮માં ગાંધીજીએ પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવાની હાકલ કરી. આ બહિષ્કારથી દેશની મિલો પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ નફાનું ધોરણ ન વધારી મૂકે એની એમને ચિંતા હતી. આ માટે કસ્તૂરભાઈને બોલાવી એમણે વાત કરી. કસ્તૂરભાઈએ સૂચવ્યું કે દેશી રૂના ભાવો

અમેરિકન રૂના ભાવે ઉપર આધાર રાખતા હોઈ કાપડના ભાવે સ્થિર રહે એ મુશ્કેલ છે. આથી આમાં થું થઈ શકે એનો નિર્ણય તો ન થઈ શક્યો, પણ ધ્યાન આપવાથી એટલું થયું કે દેશી કાપડના ભાવોમાં ટીકાપાત્ર વધારો ન થયો. આ બહિષ્કારને પરિણામે બ્રિટીશ કાપડની આયાત ૭૫ ટકા જેટલી ઘટી ગઈ.

કસ્તૂરભાઈએ જોયું કે આ બહિષ્કાર વખતે સો ટકા સ્વદેશી કાપડ તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તેથી ઉદ્યોગને ઘણો નફો થાય. એમણે સને ૧૯૨૯ માં સ્વદેશી સભા સ્થાપી. એનો નિયમ એ કે કાપડના ઉત્પાદનમાં જે મિલો બધી જ સામગ્રી દેશી વાપરે એ આ સભાના મેમ્બર બની શકે. જે ડ્રાઈ આ નિયમનો ભંગ કરે એને સખ્ત દંડ કરવો. મુંબઈની મિલોમાં કેટલીય પરદેશી હિત ધરાવતી હતી, એટલે માત્ર અમદાવાદની મિલોને જ એનું સખ્યપદ આપવામાં આવ્યું. તે વખતના કોંગ્રેસના પ્રમુખ શ્રી મોતીલાલ નેહરુએ આ સભાને આવકાર આપ્યો. આથી મિલોને ઘણો નફો થયો. ઉદ્યોગને વધુ લાભ ક્યારે ફવીરીતે થઈ શકે, એ પારખવાની કસ્તૂરભાઈની ચક્રાર દષ્ટિનું જ આ પરિણામ હતું.

આ બહિષ્કારને લીધે લેંડશાયરના કાપડ ઉત્પાદનને મોટો ફટકો પડ્યો હતો. બીજી તરફ જાપાન હિંદુસ્તાનનું ૨ મોટા પ્રમાણમાં ખરીદીને બદલામાં સુતરાઉ કાપડ પુષ્કળ મોકલતું હતું. આ માટે લેંડશાયર, ભારત અને જાપાનની ત્રિપક્ષી પરિષદ સિમલામાં સને ૧૯૩૩માં ભરાઈ. આ પરિષદની કામગીરીમાં કસ્તૂરભાઈએ નિર્ણાયક ભાગ ભજવ્યો હતો. સને ૧૯૩૭માં ભારત-બ્રિટન અને ભારત-જાપાનના વેપાર અંગેની વાટાઘાટો યોજવામાં આવી, એમાં ભારતીય પક્ષના ચેરમેન કસ્તૂરભાઈ હતા.

સને ૧૯૩૪માં કસ્તૂરભાઈ ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન એમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ સંસ્થાના તથા અમદાવાદ મિલએનર્સ એસોસિએશનના પ્રમુખ બન્યા.

ઉદ્યોગો તથા વ્યવહારુ અર્થશાસ્ત્રની નિપુણતાને લીધે બીજી મિલો, વીમા કંપનીઓ, બેંકો, વીજળી આદિ સંખ્યાબંધ કંપનીઓના ડિરેક્ટર તરીકે કસ્તૂરભાઈની વરણી થતી રહી છે. ઉપરાંત સંખ્યાબંધ રાષ્ટ્રીય કામોની જવાબદારીને પણ તેઓ ખંત, નિષ્ઠા અને અધ્યયનશીલતાથી સાંગોપાંગ પૂરી કરતા રહ્યા છે. હવે એની કેટલીક વિગતો જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય કામોની તવારીખ

રેલસંકટ—સને ૧૯૧૮ના ગુજરાતના દુષ્કાળની વાત આગળ આવી જ ગઈ છે. સને ૧૯૨૭ માં ગુજરાત ઉપર ભયંકર રેલસંકટ આવી પડ્યું. અતિવૃષ્ટિએ આખા ગુજરાતમાં વિનાશ વેર્યો હતો. તારાજ થઈ ગયેલાં ગામડાંઓને ઊભાં કરવાનું કામ ખૂબ મુશ્કેલ હતું. સરદારશ્રીનાં તો એ વખતે ઊંઘ-આરામ હરામ ખની ગયાં હતાં, અંબાલાલ શેઠ તથા શ્રી કસ્તૂરભાઈએ શ્રી મંગળદાસ શેઠની સૂચના મુજબ અમુક રકમ મદદ તરીકે અને અમુક રકમ વગર વ્યાજે ધીરાણ તરીકે ઉધરાવીને કામ શરૂ કર્યું. આથી જરૂરી નાણાં મળી ગયાં. સરદારશ્રી પણ કેન્દ્ર સરકારમાંથી ઘણી મોટી સહાય લઈ આવ્યા. લોકોને સમયસર રાહત મળી ગઈ. અને બંદોબસ્ત એવો સારો કર્યો કે છેવટે નાણાં ધીરનારાઓને પણ એમનાં નાણાં પાછાં મળી ગયાં.

જિનીવાની મજૂર પરિષદ; માતૃભક્તિ—સને ૧૯૨૯માં જિનીવામાં આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદ મળવાની હતી. ભારતના પ્રતિનિધિમંડળના નેતા તરીકે કસ્તૂરભાઈની વરણી કરવામાં આવી. ભારતના ભૂતપૂર્વ નાણાંપ્રધાન શ્રી ષણ્મુખમ ચેટી સલાહકાર તરીકે જવાના હતા. આ માટે સ્ટીમરમાં રવાના થતાં અગાઉ કસ્તૂરભાઈનાં માતા પડી ગયાં અને પગનું હાડકું ભાંગી ગયું. કસ્તૂરભાઈનું મન ખીમાર માતાને મૂકીને કોઈ રીતે જિનીવા જવા માનવું ન હતું. છેવટે કંઈક ઠીક લાગ્યું, અને માતાએ તથા ખીમએ ખૂબ આગ્રહ કર્યો એટલે તેઓ જવા કબૂલ થયા. આ માટે એમ નક્કી થયું કે વચ્ચે વચ્ચે ફેબ્રુઆરી એમને બાની તબિયતના સમાચાર મળતા રહે. તેઓ એડન પહોંચ્યા. તપાસ કરી તો ન કોઈ ફેબ્રુઆરી એમ ન કોઈ બાની તબિયતના ખબર! તેઓ ચિંતામાં પડી ગયા. છેવટે નક્કી કર્યું કે આવી પરિષદમાં જવાનું તો પાછળથી પણ મળશે, પણ મા ફરીને મળવાની નથી! પાકા સમાચાર મેળવવા અને જરૂર લાગે તો ભારત પાછા ફરવા તેઓ એડન ઊતરી ગયા, અને સ્ટીમરને જવા દીધી! પછી ફેબ્રુઆરી કરતાં સમાચાર મળ્યા કે બાની તબિયત તો સારી રીતે સુધારા ઉપર છે, અને જરાય ચિંતા કરવા જેવું નથી! અઠવાડિયું એડનમાં રોકાઈને ખીજી સ્ટીમર મારફત તેઓ વખતસર જિનીવા પહોંચી ગયા. એમની કામગીરીથી સંતુષ્ટ થઈને સરકારે ૧૯૩૪માં ફરીવાર એમને એ પરિષદમાં ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા.

સ્વતંત્રતાની લડતમાં સાથ : મીઠાનો સત્યાગ્રહ શરૂ થયા પછી ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ગયા. ત્યાંથી પાછા આવતાં એમને જલમાં પૂરવામાં આવ્યા. દરમ્યાન ૧૯૩૦-૩૨ ની લડતમાં ગિરફતાર થયેલા સેવકોનાં કુટુંબો માટે ટ્રસ્ટના પૈસાનો ઉપયોગ, દાદા સાહેબ માવળંકરની સૂચના મુજબ, કસ્તૂરભાઈએ કર્યો. ગાંધીજી જલમાંથી છૂટીને અમદાવાદ આવ્યા. તે વખતે કસ્તૂરભાઈ દક્ષિણ ભારતના બજારોનો અભ્યાસ કરવા એ તરફ ગયા હતા. મુસાફરીમાં એમને ગાંધીજીનો તરત મળવા તાર મળ્યો. તેઓ અમદાવાદ આવીને ગાંધીજીને મળ્યા. ગાંધીજીએ ટ્રસ્ટના પૈસાનો ખુલાસો માગ્યો. કસ્તૂરભાઈએ બધી વાત કરી. ખુલાસો તો સાચો હતો, પણ ગાંધીજીએ એમને ટ્રસ્ટના પૈસા ગમે તેમ કરીને પાછા આપવા કહ્યું. ગાંધીજીની આજ્ઞા મુજબ કસ્તૂરભાઈ અને દાદાસાહેબે નાણાં પૂરાં કરી આપ્યાં. સને ૧૯૪૨માં કવીટ ઇન્ડિયાનો ઠરાવ થયો અને ગાંધીજી વગેરે નેતાઓની ધરપકડ કરવામાં આવી. એ વખતે કસ્તૂરભાઈ અને શ્રી ખંડુભાઈ દેસાઈ મુંબઈમાં હતા. તરત જ બંને અમદાવાદ પાછા આવ્યા. રસ્તામાં ટ્રેનમાં બંનેએ નક્કી કર્યું કે અમદાવાદ પહોંચીને મિલોમાં અચોક્કસ મુદત સુધી હડતાલ પાડવી. નેતાઓની ધરપકડને લીધે મિલો બંધ થઈ ત્યારે લોકો માનતા હતા કે હડતાળ ત્રણેક દિવસ ચાલશે. પણ મિલોના પ્રતિનિધિ શ્રી કસ્તૂરભાઈ અને મજૂરોના પ્રતિનિધિ શ્રી ખંડુભાઈ—બંને ગાંધીજીના અને સ્વતંત્રતાના અનુરાગી હતા; અને આ લડતને પ્રરતું બળ મળે એમ કરવા બંને આતુર હતા. જાણે વગર કહે જ એમની વાત મિલમાલિકો અને મજૂરોના મનમાં વસી ગઈ : ત્રણ દિવસની ધારેલી હડતાળ લાગલાગટ સાડાત્રણ મહિના સુધી ચાલુ રહી ! વિલાયતમાં અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં આની બહુ ભારે અસર થઈ. આથી અકળાઈને એકવાર તો આવી લડતના એક પ્રેરકબળ તરીકે શ્રી કસ્તૂરભાઈની ધરપકડ કરવાનો વિચાર પણ સરકારને આવી ગયો ! દિલ્લીથી કસ્તૂરભાઈને ખબર મળ્યા કે જલ જવા માટે તૈયાર રહો ! આટલી લાંબી હડતાલને લીધે મજૂરોને આર્થિક રીતે બહુ સહન કરવું પડ્યું હતું, અને હડતાલનો મુખ્ય હેતુ તો પરદેશમાં બ્રિટિશ હકૂમત સામે લોકમત ફળવવાનો હતો. અને એ પૂરો થયો હતો. એટલે કસ્તૂરભાઈએ હડતાળ પાછી ખેંચીને મિલો ચાલુ કરવા વિચાર્યું; આ માટે જલમાંથી શ્રી ખંડુભાઈની અનુમતિ મેળવીને હડતાળ પાછી ખેંચી લેવામાં આવી. આ દોરવણીથી આ લડત ખૂબ અસરકારક બની હતી.

સને ૧૯૩૬ માં સરકારે ભારત અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચેના વેપારની તપાસ કરી ભલામણ કરવા મહામદ ઝફરહાખાનના અધ્યક્ષપદે કમીટી નીમી તેમાં કસ્તૂરભાઈને પણ લેવામાં આવ્યા હતા.

રિઝર્વ બેંકના ડિરેક્ટર : સને ૧૯૩૭ થી ૪૯ સુધી અને ૧૯૫૭ થી ૬૦ સુધી કસ્તૂરભાઈ રીઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના ડિરેક્ટર ચૂંટાયા હતા. પહેલી વખતના કાર્યકાળમાં, સને ૧૯૩૯ માં, બેંકના અંગ્રેજ ગવર્નર સર જેમ્સ ટેલરનું અવસાન થતાં, એ સ્થાને અંગ્રેજના બદલે ભારતીય વ્યક્તિની નિમણૂક થાય એવો આગ્રહ કસ્તૂરભાઈએ અને એમના સાથીઓએ રાખ્યો હતો. છેવટે સરકારને એ સ્થાને શ્રી ચિંતામણ દેશમુખની નિમણૂક કરવાની ફરજ પડી. આમાં શ્રી કસ્તૂરભાઈનું રાષ્ટ્રવાદી વલણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

૩ અંગે અનેક વાઘાઘાટો : સને ૧૯૪૩ માં ભારતે ઇજ્જતમાંથી એક લાખ ગાંસડી ૩ ખરીદેલું. એમાં ખ્રિષ્ટીય સરકારે વાંધો લીધો. વાતનું વાજબીપણું સમજીને ભારત સરકારે એક પ્રતિનિધિ મંડળ ફેરો મોકલ્યું. એમાં કસ્તૂરભાઈ પણ હતા. આ જવાબદારીને સફળ બનાવવામાં કસ્તૂરભાઈએ નિર્ણાયક કામગીરી બજાવી હતી. સને ૧૯૪૪ માં પૂર્વ આફ્રિકાનું ૩ વિલાયતને સસ્તા દરે મળતું અને ભારતને એ માટે વધારે પૈસા આપવા પડતા. એ માટે દિલ્લીમાં ભારત અને બ્રિટનના પ્રતિનિધિઓની કોન્ફરન્સ મળી, એમાં કસ્તૂરભાઈને પણ આમંત્રણ હતું. એનું પરિણામ સંતોષકારક આવ્યું. સને ૧૯૪૮ માં ભારત સરકારે ૩ ખરીદવા માટે કસ્તૂરભાઈની રાહબરી નીચે એક પ્રતિનિધિ મંડળ ઇજ્જત મોકલ્યું. ઇજ્જતે શસ્ત્રોના બદલામાં જ ૩ આપવાનો આગ્રહ રાખ્યો. મંત્રણાઓ નિષ્ફળ ગઈ! ૧૯૪૮ ના ડિસેમ્બરમાં પૂર્વ આફ્રિકામાંથી ભારત અને બ્રિટન માટે કરેલ ત્રણ લાખ ગાંસડી રૂના સોદામાં પડેલ મડાગાંઠનો ઉકેલ લાવવા ભારત સરકારે કસ્તૂરભાઈની નેતાગીરી નીચે એક પ્રતિનિધિ મંડળ આફ્રિકા મોકલ્યું હતું. કામ બહુ અટપટું હતું, અને મુસાફરી પણ ખૂબ રોમાંચક બની હતી. છેવટે ચોવીસ કલાકમાં જ વીસ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો સોદો પતી ગયો, અને એમાં બ્રિટનનું પણ હિત સચવાયું; તે કસ્તૂરભાઈની પ્રશ્નોને સમજીને એનો વ્યવહારુ ઉકેલ સૂચવવાની શુદ્ધિને જ કારણે. કસ્તૂરભાઈએ પહેલેથી જ વિચાર્યું હતું કે બ્રિટન સાથે સારા સંબંધો રાખવામાં એકંદરે ભારતને લાભ જ છે.

બીજા કામો : સને ૧૯૪૩ માં ભારત સરકારે કાઉન્સિલ ઓફ સાઈન્ટિફિક એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ રીસર્ચની રચના કરી. કામનો ભાર વધુ હોવા છતાં કસ્તૂરભાઈને રામસ્વામી મુદ્દાલિયરના આગ્રહથી એના સભ્ય તરીકે જોડાવું પડ્યું. અહીં ૧૮ વર્ષ કામ કર્યું. સાં કસ્તૂરભાઈની ભલામણથી એક નાણાં કમીટી બની હતી. શ્રી જવાહરલાલ નેહરુના આગ્રહથી વર્ષો સુધી એનું ચેરમેનપદ તેઓએ સંભાળ્યું. ૧૯૪૬ માં ભારત સરકારે લંડનમાંથી કાપડમિલની મશીનરી ખરીદવા નિર્ણય કર્યો. એ અંગેની વાતચીત કરવાની જવાબદારી સરકારે કસ્તૂરભાઈને સોંપી હતી. એમણે એ વાટાઘાટો સફળ બનાવી. ૧૯૫૦ માં કસ્તૂરભાઈ અમેરિકા જતા હતા. સરદારશ્રીએ એમને ભારતના વિકાસ માટે ટોઈ યોજના ત્યાંથી લાવવા સૂચના કરી. કસ્તૂરભાઈએ ત્યાંના પ્રસિદ્ધ ધનપતિ રોકફેલરની સાથે વિચાર કરીને નર્મદા વિકાસ યોજનાની રૂપરેખા તૈયાર કરી. પણ એ સરકારને માન્ય ન રહેવાથી એ કામ આગળ ન વધ્યું. સને ૧૯૫૩, ૧૯૬૩ અને ૧૯૬૪ માં એમ ત્રણ વાર સુતરાઉ કાપડ અંગેની વાતચીત માટે કસ્તૂરભાઈને લેન્કેશાયર જવાનું થયું.

વિશેષ કામગીરી : સને ૧૯૪૮ માં સરકારે કેન્દ્ર ખાતાના વહીવટમાં કરકસરનાં પગલાં સૂચવવા કસ્તૂરભાઈના અધ્યક્ષપદે એક કમીટી રચી હતી. તેઓએ સવા વર્ષ ખૂબ મહેનત લઈને પોતાનો અહેવાલ તૈયાર કર્યો. પણ તેઓ દુઃખ સાથે કહે છે કે સરકારે અમારી ભલામણોનો ભાગ્યે જ અમલ કર્યો! આથી તેઓએ નક્કી કર્યું છે જેમાં ભલામણોના અમલની ખાતરી ન હોય એવી ટોઈ પણ કમીટીના અધ્યક્ષ કે સભ્ય ન બનવું. ૧૯૪૮ ગાંધી સ્મારક નિધિ માટે ઉદ્યોગો પાસેથી પાંચ કરોડ રૂપિયા એકઠા કરવાનું નક્કી કરીને એ માટેની કમીટીના ચેરમેન કસ્તૂરભાઈને બનાવ્યા. તેઓએ એકાદ વર્ષમાં જ પાંચ કરોડ ઉપરાંતનાં વચનો મેળવીને પોણા પાંચ કરોડનો એક શ્રી જવાહરલાલ નેહરુને આપ્યો. તેઓ આ નિધિના ટ્રસ્ટી છે. કરાચી પાકિસ્તાનમાં જતાં પશ્ચિમ ભારતમાં એની ખોટ પૂરે એવું બંદર થાય એ જરૂરી હતું. આ માટે સરકારે સ્થળનિર્ણય માટે અને વિકાસ માટે જે કમીટી રચી હતી, તેના ચેરમેન શ્રી કસ્તૂરભાઈ હતા. પશ્ચિમ ભારતમાં કંડલા બંદરનો વિકાસ એ મુખ્યત્વે એમની વિશિષ્ટ નિર્ણયશક્તિ અને દોરવણીને આભારી છે. હૈદરાબાદ, મૈસૂર અને ત્રાવણકોરના ઉદ્યોગોના ધીરાણની મોટી રકમોની તપાસ અંગે

સરકારે કસ્તૂરભાઈની એક વ્યક્તિની કમીટી રચી હતી. એની ભલામણોનો સરકારે સ્વીકાર કર્યો છે. બાંધકામ બાબતમાં તો કસ્તૂરભાઈ, જાણે કોઈ પૂર્વ સંસ્કાર હોય એમ, એક કુશળ સ્થપતિ જેવી નિપુણતા ધરાવે છે. સસ્તાં છતાં સારાં મકાનોની એમની સૂઝ દાખલારૂપ બની રહી એવી છે. આથી કેન્દ્ર સરકારે જાહેર બાંધકામ ખાતા (P. W. D)ની કામગીરીની તપાસ માટે સને ૧૯૫૨ કે ૫૩ માં જે તપાસ કમીટી રચી હતી, એનું ચેરમેનપદ કસ્તૂરભાઈને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ઘણું ખર્ચ આ કમીટીએ જ પોતાના અહેવાલમાં એ વાતની નોંધ લીધી હતી કે કસ્તૂરભાઈ હસ્તક બંધાયેલાં મકાનોનું ખર્ચ ૨૦ થી ૨૫ ટકા ઓછું હોય છે! સને ૧૯૫૪ માં ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીને લગતું જે પ્રતિનિધિમંડળ રશિયા ગયું હતું તેના મેમ્બરી કસ્તૂરભાઈ હતા.

દુકાળ રાહત : સને ૧૯૪૮ તથા ૧૯૫૧ માં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં દુકાળો પડ્યા. આવા સંકટ સમયે પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજ તો પ્રજાની મદદમાં હોય જ. રાહત સમિતિના પ્રમુખ કસ્તૂરભાઈ હતા. મહારાજ અને તેઓ ઝીપમાં ગામડે ગામડે ફરે, ગામની સ્થિતિની જાતમાહિતી મેળવે અને રાહતની ગોઠવણ કરે. કેટલાંક ગામની સ્થિતિ તો એવી શોચનીય કે ત્યાં માણસો કરતાં ઢોરોની સંખ્યા વધુ હોય! મુસાફરીમાં રેતી એવી ઝીણી કે લોટા એને રેશમ-રેતી કહે! શરીરમાં બધાં અંગોમાં એ પેસી જાય. એક પ્રસંગ યાદ કરવા જેવો છે : છએક વર્ષ પહેલાં મારે કામ પ્રસંગે શેઠની પાસે જવાનું થયું. ત્યાં એક કઢાવર માલધારી ધા નાખતો આવ્યો : અરે કસ્તૂરભાઈ શેઠ, અમુને અને અમારાં ઢોરોને બચાવે તો તું જ બચાવે! સરકાર તો કાંઈ કરવાની નથી. કસ્તૂરભાઈ તરફની લોકશ્રદ્ધા જોઈને મારી આંખો આંસુભીની બની!

ડાંગને બચાવવામાં સાથ : ગુજરાતની રાજકીય નેતાગીરીએ તો ડાંગને મહારાષ્ટ્રનું જ માની લીધું હતું; અને એ મહારાષ્ટ્રમાં ચાલ્યું જાય એની એમને ચિંતાય ન હતી! પણ પ્રજા વખતસર જાગી ગઈ, અને પ્રજાના ભાવનાશીલ કાર્યકરોએ દિલ દઈને પ્રયત્ન કર્યો. એમાં શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠ અને શેઠશ્રી અમૃતલાલ હરગોવિન્દાસ જેવાએ પૂરો સાથ આપ્યો. કામ કોંગ્રેસ સરકારને પોતાની વિરુદ્ધનું લાગે એવું અને એની ખફગી વહેંચવી પડે એવું હતું. પણ જરાક શેઠ કે શરમમાં તણાયા કે ડાંગ મહારાષ્ટ્રમાં ચાલ્યું જ જાય એવી સ્થિતિ હતી. કસ્તૂરભાઈની હૃદયથી બધાએ નીડર થઈને પ્રયત્નો કર્યા, અને ડાંગ ગુજરાતમાં રહી ગયું!

શિક્ષણક્ષેત્રમાં ફાળો

એક ઉદ્યોગપતિ જેમ મૂડીને વાપરી નાખવા કરતાં મૂડીનું રોકાણ કરવામાં વધારે માને, એ જ રીતે શ્રી કસ્તૂરભાઈ પોતાના દાનનો વિનિયોગ કરે છે અને એ માટે શિક્ષણનું ક્ષેત્ર ઉત્તમ ગણે છે. શિક્ષણક્ષેત્રમાં ધનનું ‘ખર્ચ’ નહિ પણ ‘વાવેતર’ થાય છે. શ્રી કસ્તૂરભાઈએ પોતાની વતી, પોતાના કુટુંબીઓની વતી અને પોતાની કંપનીઓ વતી લગભગ બેએક કરોડની સખાવત કરી છે, એમાં આશરે એક કરોડ રૂપિયા તો શિક્ષણક્ષેત્રમાં જ આપ્યા છે અને અત્યારે પણ એ પ્રવાહ ચાલુ છે.

અમદાવાદ એન્જ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપનામાં શેઠશ્રી અમૃતલાલ હરગોવનદાસ અને સ્વ. શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર સાથે એમણે જે જહેમત ઉઠાવી હતી તે અસાધારણ હતી. એને લીધે જ અમદાવાદ આજે આધુનિક વિદ્યાઓની વિવિધ શાખાઓનું કેન્દ્ર બની શક્યું છે. આમાં એન્જ્યુકેશન સોસાયટીને અપાયેલી સખાવત ઉપરાંત એમણે એલ. ડી. એન્જીનિયરીંગ કોલેજ વગેરેને આપેલી સીધી સહાયનો હિસ્સો પણ મહત્વનો છે. આને લીધે અમદાવાદમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનું કામ ઘણું સરળ બની ગયું હતું.

વળી, ચાલુ વિદ્યાશાખાઓ ઉપરાંત અમદાવાદની તેમ જ ગુજરાતની શોભારૂપ, અને તેજસ્વી ધ્યેયલક્ષી વિદ્યાર્થીઓને માટે આશીર્વાદરૂપ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ, અને સ્કૂલ ઓફ આર્કિટેક્ચર જેવી વિશિષ્ટ શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થપાઈ એમાં તો શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠની જ લાગવગ, લાગણી અને સહનો મોટો ફાળો છે. આ ઉપરાંત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરનો નિર્દેશ આગળ થઈ જ ગયો છે. વિદ્યાવૃદ્ધિ તરફની આવી દૃષ્ટિને કારણે જ તેઓ ‘ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી’ જેવી ભારતવ્યાપી સંસ્થાનું અધ્યક્ષપદ શોભાવે છે.

અટીરા : અમદાવાદમાં કાપડ-ઉદ્યોગના સંશોધન માટે સ્થપાયેલી ‘અટીરા’ (અમદાવાદ ટેકસ્ટાઈલ ઇન્ડસ્ટ્રી રીસર્ચ એસોસિએશન) સંસ્થા એ એમની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને વિકાસપ્રેમની દ્યોતક છે. શ્રી વિક્રમ સારાભાઈના સાથમાં એમણે સહકારી ધોરણે જીભી કરેલી આ પ્રગતિશીલ અને માતબર સંસ્થા ભારતભરમાં એ દિશામાં પહેલું પગલું હતું.

શારદાબહેનનો સ્વર્ગવાસ : સને ૧૯૫૦ના ફેબ્રુઆરીની ૧૪ મી તારીખે શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠનાં સુશીલ ધર્મપત્ની શારદાબહેન, ચારેક દિવ-

સની ટૂંકી માંદગીમાં, સ્વર્ગવાસી થયાં વધતી ઉંમરે જીવનમાં ક્યારેય પૂરી ન થઈ શકે એવી ખોટ આવી ગઈ ! પણ એ બધી વેદનાને અંતરમાં સમાવીને કસ્તૂરભાઈ કર્તવ્યની કેડીની મજલ એ જ નિષ્ઠા અને સ્ફૂર્તિથી કાપતા રહ્યા. આ દુઃખદ ઘટના પછી તેઓ દિવાળી-એસતા વર્ષના પર્વ-દિવસો અમદાવાદને બદલે કોઈ શાંત-એકાંત સ્થાનમાં કે તીર્થધામમાં જ વિતાવે છે.

કુટુંબ ભાવના : ઉદ્યોગો અને જાહેર જીવનને લગતી આટલી બધી પ્રવૃત્તિઓમાં સતત ગૂંથાયેલા રહેવા છતાં કસ્તૂરભાઈએ કુટુંબભાવનાને પોતાના જીવનમાં જે જીયું સ્થાન આપ્યું છે અને એને ટકાવી રાખી છે, તે વિરલ અને એમની ખમી ખાવાની વૃત્તિ, ખેલદિલી અને કુટુંબવત્સલતાની સૂચક છે. આને લીધે તેઓ ધન-વૈભવના સુખ કરતાં પણ વધુ આંતરિક સુખ અનુભવી શકે છે. સને ૧૯૩૨માં મજિયારો વહેંચવાની વાત આવી ત્યારે એમનાં માતૃશ્રી હયાત હતાં અને ખીમાર હતાં. પહેલાં તો એમણે માતાના સ્વર્ગવાસ પછી મજિયારો વહેંચવાનું સૂચવ્યું; પણ એ કામ પતાવવાનો આગ્રહ થયો ત્યારે, જાણે આંખના ઈશારામાં જ પતાવ્યું હોય એમ, એ કામ અતિ અલ્પ સમયમાં પૂર્ણ સમાધાનથી પતાવ્યું. પહેલાં બધી મિલકતની ત્રણ યાદીઓ બનાવી. પછી પહેલી પસંદગી નાનાભાઈ નરોત્તમભાઈની, બીજી મોટાભાઈ ચીમનભાઈની, અને બાકી બચી તે પોતાની : આ રીતે બહોળી મિલકતનો મજિયારો વહેંચવાનું કામ પૂરું કર્યું. કુટુંબભાવના અંગે શ્રી કસ્તૂરભાઈએ પોતે જ કહ્યું છે કે-

“ ઈશ્વરકૃપાથી મારું કુટુંબજીવન ઘણું સુખદાયી છે. કુટુંબ બહોળું હોવા છતાં એકબીજામાં ભ્રાતૃભાવ અને પ્રેમ છે. ભાઈએ ભાઈની મિલકતો છૂટી કરી તે પણ કલાક બે કલાકમાં અને સહુએ પૂરા સમાધાનથી એ સ્વીકારી પણ લીધી. અમે સાત ભાઈ-બહેનો હોવા છતાં તેઓ વચ્ચે ઉગ્ર વિવાદનો પ્રશ્ન કોઈ દિવસ ઉપસ્થિત થયો નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એકબીજા પ્રત્યે વિશ્વાસ અને પ્રેમ છે.”

અકસ્માતમાં બચાવ : સને ૧૯૨૮ માં કસ્તૂરભાઈ શેઠ એમનાં સાસુને જોવા નાસિક ગયા. સાથે એમના સાળા હતા. સ્ટેશનથી ટેક્ષી કરી. રાતનું અંધારું થતું આવતું હતું, રસ્તો ખરાબ હતો અને બત્તીઓ ઝાંખી હતી. સામેથી મોટરસાયકલ આવીને જોરથી ટેક્ષી સાથે અથડાઈ. મોટર સાયકલ ઉપર પતિ, પત્ની અને બાળક હતાં; એ ત્રણે દૂર ફેંકાઈ

ગયાં! શેક્ષી આખી જીંધી વળી ગઈ. પળવાર તો લાગ્યું કે ખેલખતમ ! પણ કસ્તૂરભાઈ અને એમના સાળા મોટરના હૂડ નીચે આવી ગયા, તેથી બચી ગયા. આવો જ ખીજને પ્રસંગ બન્યો વિ. સં. ૨૦૧૮માં. ભોરોલ તીર્થના શિલારોપણ માટે કસ્તૂરભાઈ થરાદ ગયા હતા. લોકોએ ખૂબ ઉત્સાહથી એમનું સ્વાગત કર્યું. ખીજે દિવસે (તા. ૧૯-૫-૬૨ના રોજ) અમદાવાદ પાછા ફરતા હતા; એમની મોટર મહેસાણા પાસે થાંભલા સાથે જોરથી અથડાઈ ગઈ. પણ એ વખતે પણ તેઓને કુદરતે બચાવી લીધા !

થોડાક પ્રસંગો

સને ૧૯૨૭ કે ૨૮ માં અમદાવાદના કલેક્ટરે શેક્ષી કસ્તૂરભાઈ અને શેક્ષી અંબાલાલ સારાભાઈની મ્યુનિસિપાલીટીમાં સરકારી સભ્યો તરીકે નિમણૂક કરી. ત્યારે મ્યુનિસિપાલીટીના પ્રમુખ સરદારશ્રી હતા. એ વખતે ચીફ ઓફિસરની નિમણૂક કરવાની હતી. સરદારની પસંદગી અમુક વ્યક્તિ ઉપર હતી; શ્રી અંબાલાલ શેક્ષી ખીજને લાવવા માગતા હતા. આ બંને પોતાના સ્વજન અને મુરબી હતા. આમાં કોનો પક્ષ કરવો? કસ્તૂરભાઈએ એ સ્થાનેથી તરત જ રાજીનામું આપ્યું ! નિર્ણયક વાદવાદમાં વખત અને શક્તિ બરબાદ કરવા કરતાં સારાં કામ કરવાનાં કયાં ઓછાં છે ?

સને ૧૯૩૬-૩૭માં શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેક્ષી વર્ધા ગયા હતા. ત્યાંથી તેઓ ગાંધીજીને મળવા સેવાગ્રામ ગયા. ગાંધીજીએ એમને સાબરમતી આશ્રમને નદીના ઘસારાથી બચાવી લેવાની વાત કરી. કસ્તૂરભાઈએ એ અંગે ચિંતા ન કરવા કહ્યું. ગાંધીજીએ એમને આશ્રમમાં જ જમવા કહ્યું. એમણે વર્ધામાં શ્રી જમનાલાલજીને ત્યાં જમવાનું છે, એમ કહીને ના પાડી. શેક્ષી કહે છે કે મેં ગાંધીજીને ના પાડી, એનો મને પસ્તાવો રહી ગયો છે.

સરદારશ્રી અમદાવાદમાં હોય કે બહાર ગામથી અમદાવાદ આવે ત્યારે તેઓ શ્રી કસ્તૂરભાઈને ત્યાં આવે જ; અને ક્યારેક તો સાથે જમે પણ ખરા. એક વાર કસ્તૂરભાઈએ સાંજે જમવા આવવા કહ્યું. વચ્ચે બેએક દિવસનો ગાળો હતો. કસ્તૂરભાઈ એ વાત ભૂલી ગયા; અને નિયમ મુજબ સૂર્યાસ્ત પહેલાં એમણે જમી લીધું. મોડેથી સરદારશ્રી જમવા આવ્યા. એ તરત સમજી ગયા કે સાથે જમવાની વાત ભુલાઈ ગઈ છે ! તેઓ કશું ન બોલ્યા. કસ્તૂરભાઈને પણ યાદ ન આવ્યું. થોડીવાર વાતો કરીને સરદારશ્રી રવાના થયા. પછી બ્યારે મળવાનું થયું ત્યારે સરદારશ્રીએ હસતાં હસતાં કસ્તૂરભાઈને ટકાર કરી : તમે વાણિયા બહુ પાકા ! જમવાનું નોતરું

આખીને મીઠી મીઠી વાતોથી પેટ ભરીને જમાજ્ઞા વગર જ મને રવાના કરી દીધો !

કસ્તૂરભાઈ પરદેશ ગયેલા એટલે કેટલાક મહિના સુધી ગાંધીજીને મળી શકેલ નહીં. પરદેશથી આવીને ૧૯૪૭ના ડિસેમ્બરમાં તેઓ દિલ્લીમાં ગાંધીજીને મળ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું : હમણું બહુ મોંઘા થઈ ગયા છો, તે મળતા જ નથી ! સરદારશ્રી અને ગાંધીજી કસ્તૂરભાઈ ઉપર આવો ભાવ રાખતા હતા !

સને ૧૯૫૮ કે ૫૯ ની વાત છે. મુંબઈના એક ઝવેરી લાંડન ગયેલા. એમનો ઉતારો એરવેઝ મેન્શન હોટલમાં રહેતો. ત્યાં જઈને એમણે જોયું કે આવનાર પ્રવાસીઓમાં કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈનું નામ લખેલું ! એમને નવાઈ લાગી : આવા મોટા ઉદ્યોગપતિ આવી સાધારણ (દિવસના દોઢ પાઉંડ એટલે કે વીસેક રૂપિયાના ભાડાની) હોટલમાં ઊતરે ! એમને થયું, એક જ સરખા નામની આ કાઈ ખીજ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. મેનેજરને પૂછ્યું તો એમણે કસ્તૂરભાઈની ઓળખ આપતાં કહ્યું : Giant vizard of India's Manchester ! તેઓ હમેશાં અહીં જ ઊતરે છે. જેમને તેડવા માટે લેન્ડશાયરના મોટા ઉદ્યોગપતિઓની રોલ્સરોય મોટરો આવે એમની આ કૃપી સાદાઈ ! એ ઝવેરી મિત્રે કહ્યું : શેઠ કંપનીના ખરચે બહાર જાય કે પોતાના ખરચે, નકામો ખર્ચ એક પાઈનો નહીં કરવાના ! કરકસર એમનો ગુણ છે.

સંઘ સમિતિના કામ અંગે શેઠને ત્યાં જમવાનું થયું. જમ્યા પછી પાનનાં ખીડાં તૈયાર હતાં. ખીડામાં લવીંગ દબાવેલ. સારે લવીંગનો ભાવ પોણોસો રૂપિયે કિલોનો હતો. લેયાને કસ્તૂરભાઈ શેઠે ટંકાર કરી : ખીડામાં આવા મોંઘા ભાવનાં લવીંગ નાખવાની શી જરૂર છે ? પાન ખાતાં બધા એને કાઢી નાખે છે !

આની સામે એક પ્રસંગ જુઓ. સંઘ સંમેલન મળવાનું હતું. સેંકડો મહેમાનોને શેઠ તરફથી જમવાનું હતું. જેમને જમણની વ્યવસ્થા સોંપી હતી એમને શેઠે કહ્યું : જોજો, જમણમાં જરાય ખામી ન રહી જાય !

આવો જ ખીજો પ્રસંગ : સને ૧૯૫૩ માં ઓલ-ઇન્ડિયા ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સનું અધિવેશન અમદાવાદમાં મળવાનું હતું. એમાં આખા દેશમાંથી નામાંકિત વિદ્વાનો આવે છે. તેઓને જમવા માટે અમુક પૈસા આપવાના રહે છે. કસ્તૂરભાઈએ જોયું કે અમદાવાદ અને ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવાનો આવો પ્રસંગ ફરી કયાં મળવાનો છે ? એમણે, અમદાવાદના

શ્રીમાનોનો સાથ લઈને, મહેમાનો પાસેથી એક પાઈ પણ લીધા વગર જમવા-રહેવાની ઉત્તમ સગવડ કરાવી આપી. વિદ્વાનો આજે પણ ગુજરાતના એ આતિથ્યને આનંદપૂર્વક સંભારે છે.

ચારેક વર્ષ પહેલાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સુવર્ણ મહોત્સવની તૈયારી ચાલતી હતી. સુવર્ણ મહોત્સવનિધિમાં ફાળો આપવાની વિનંતી કરવા વિદ્યાલયના સંચાલકો મુંબઈમાં શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠને મળ્યા. શેઠે ફાળો આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. થોડા વખત પછી વિદ્યાલયના સંચાલકોએ આ માટે અમદાવાદ કચારે આવવું, એ પુછાવ્યું. શેઠે જવાબ આપ્યો : આ માટે અહીં આવવાની જરૂર નથી. પચીસ હજાર રૂપિયા લખી લેજો ! પોતાની જેમ ખીજનાં સમય, શક્તિ અને પૈસા નકામાં ન વપરાય એની તેઓ પૂરી ચીવટ રાખે છે.

ત્રણેક વર્ષ પહેલાં કસ્તૂરભાઈ શેઠ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાના હીરક મહોત્સવ નિમિત્તે ભાવનગર ગયા હતા. વાતોમાં મેં સહજ કહ્યું : શેઠ, મુસાફરીમાં સાથે માણસ રાખતા હોતો ? તેઓએ કહ્યું : જ્યારે પણ મુસાફરીમાં માણસ રાખવાની જરૂર લાગશે, ત્યારે હું મુસાફરી બંધ કરીશ. સ્વાશ્રયી ને ખડતલ રહેણીકરણીનું સૂચન કરતો આ જવાબ યાદ રહી ગયો.

વિમળ જીવન અને ઉન્નત વ્યક્તિત્વ

આટઆટલી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા છતાં કસ્તૂરભાઈ શેઠ ન કચારેય એનો અહંકાર સેવે છે કે ન કચારેય અકળામણ અનુભવે છે. સ્વસ્થ, શાંત અને સમતાલયુક્ત એમનું જીવન વિમળ સરિતાની જેમ એકધારું વહ્યું જાય છે. ગમે તેવા સારા કે માઠા પ્રસંગે તેઓ ન કચારેય અતિ હરખાઈ જાય છે કે ન હતાશ થઈ જાય છે. ન કોઈની ઈર્ષ્યા, ન કોઈનો દ્વેષ, ન કોઈ પ્રત્યે કડવાશ. સારું લાગે એની સલાહ સહજપણે આપીને તેઓ સાવ અળગા-અલિપ્ત રહે છે : કોઈએ પોતાની સલાહ ન માની એનું દુઃખ એમને લાગતું નથી. હિતશુદ્ધિથી કહી દીધું એટલે પત્યું ! હઠાગ્રહથી દૂર રહીને તેઓ સારી વાતનો સદા સ્વીકાર કરે છે.

ઝોઝામાં ઝોછું ખોલવું, વધુમાં વધુ કામ કરવું અને નકામી વાતોથી દૂર રહેવું એ એમનો સહજ સ્વભાવ છે. લાંબા લાંબા કાગળોનો જવાબ “તમારો કાગળ મળ્યો, તમારું મંતવ્ય જાણ્યું.” એવો કે “તમારો કાગળ મળ્યો. તમારા સૂચન માટે આભાર, એ માટે ઘટ્ટું કરવામાં આવશે.”—એવો અદ્વાક્ષરી અને મુદ્દાસર જ તેઓ આપે છે.

ખાન-પાન, જીંધ-આરામ અને કામ-કાજ બધી જ બાબતોમાં તેઓ

ખૂબ બિયમિત રહે છે. એમના શરીરની તંદુરસ્તી અને મનની સ્ફૂર્તિનું આ પણ એક કારણ છે. એમને મળવાનું બહુ સહેલું છે. જૂની પેઢીના મહાજનોની જેમ એમનાં દ્વાર સદા સૌને માટે ખુલ્લાં છે. પણ વાત કરવા જનારે પૂરી તૈયારી કરીને જવું જોઈએ અને મુદ્દાસર વાતો કરવી જોઈએ. નહીં તો ભોંઠા પડવા જેવું થાય.

કાયદા અને નિયમની મર્યાદાઓનું હમેશાં પાલન કરવું; ગમે તેવું દબાણ હોય તોપણ ગેરવાજબી વાતને તાબે ન થવું અને નાના-મોટાનો ભેદ ભૂલીને વાજબી વાતનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર રહેવું; કામથી નામના કે મોટાઈ મળવાની હોય તે ભલે મળે, નામના-કીર્તિ માટે કચારેય આડંબર રચવા નહીં; આવા કેટલાક નિયમો એમના જીવનમાં એકરસ બની ગયા છે, અને એમના જીવનને નિર્મળ અને વ્યક્તિત્વને ઉન્નત બનાવે છે.

કરકસર, સાદાઈ અને શીલ એ શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠના આંતરિક બળનું ઉદ્દગમ સ્થાન છે. આ અંગે તેઓએ પોતે જ કહ્યું છે કે “ચીવટથી કામ કરવાની ટેવ, પ્રામાણિકતા અને સંતોષથી જીવનઘડતર થાય છે. જીવનમાં સાદાઈ કેળવી, અંગત જરૂરતો ઘટાડી મહેનત કરીએ તો આગળ વધી શકાય.”

આવી બધી ગુણસંપત્તિ અને શક્તિઓને લીધે શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠનું જીવન ધર્મભાવનાથી સુરભિત, સુસંસ્કારિતાથી સમૃદ્ધ અને સેવા-પરાયણતાથી શોભાયમાન બન્યું છે. અંતરની સાચી શ્રીમંતાઈને બાજુએ એમણે પોતાની બનાવી છે.

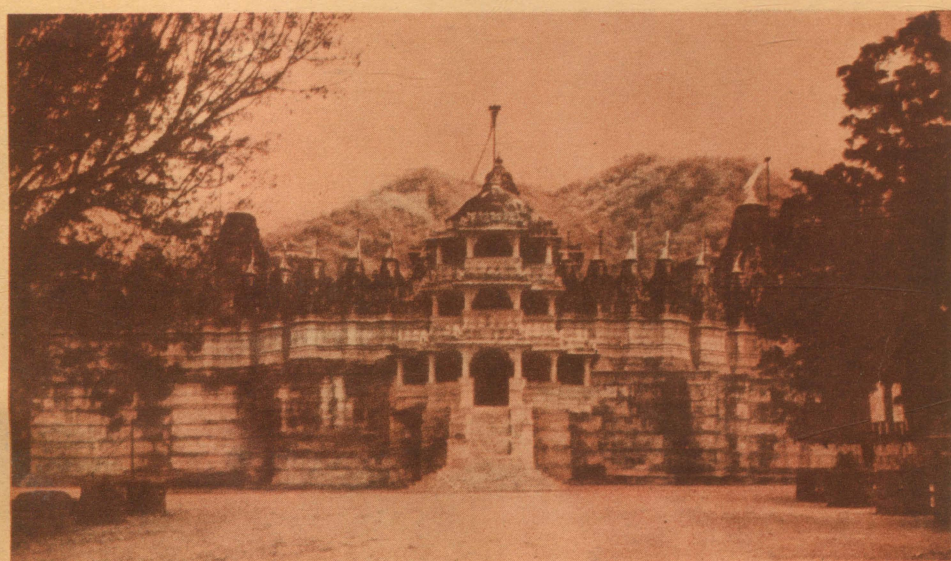
એમની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રવાહ અત્યારે ૭૬ વર્ષની વયે પણ અરુબલિત રીતે આગળ વધી રહ્યો છે. એટલું સાચું કે હવે તેઓએ વધતી વયનું સન્માન કરીને વહીવટી જવાબદારીઓમાંથી નિવૃત્તિ લીધી છે. છતાં એ નિવૃત્તિ ધર્મની કે લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓની પ્રેરક બળોને વધુ ઉપકારક નીવડી છે. નિષ્ક્રિય નિવૃત્તિને તો શ્રી કસ્તૂરભાઈના જીવનમાં સ્થાન જ નથી.

પોતાને મજેલી સફળતાની વાત કરતાં શ્રી કસ્તૂરભાઈ શેઠ કહે છે કે મને ઘણી વાર લાગે છે કે મારા ઉપર ભગવાનની ઘણી કૃપા છે, અને એની કૃપાનું જ આ ફળ છે.

ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ મહાજન અને જૈન સંઘના ધર્મશીલ અગ્રણી શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ ઉપર ભગવાનની વિશેષ કૃપા સદા વરસતી રહેો અને તેઓ સુદીર્ઘ સમય સુધી સંઘ અને સમાજને માર્ગદર્શન આપતા રહેો!

શ્રી ગિરનારતીર્થનો શ્રી નેમિનાથ પ્રાસાદ (જીર્ણોદ્ધારપછી)

શ્રી જૈલોક્ય દીપક પ્રાસાદ (ધરણ વિહાર) રાજકપુર તીર્થ

મંદિરોનું નગર શ્રી જાત્રુંજય મહાતીર્થ

